

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 68 | 2014 | št. 3–4 (150) | str. 297–544

Lilijana Žnidaršič Golec, *Redovništvo na Slovenskem v zgodnjem novem veku* • Stanislav Južnič, *Jezuiti Gruberji (Ob dvestoletnici obnove Družbe Jezusove leta 1814)* • Anja Dular, *Knjigarnarji – člani prostozidarskih lož v 18. stoletju* • Mateja Ratej, *Slovenske hišne pomočnice v Beogradu pod okriljem Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke v tridesetih letih 20. stoletja* • Franc Križnar, *Kako misliti glasbo v času druge svetovne vojne na Slovenskem (1941-1945)?* • Aleš Gabrič, *Slovensko gledališče med vojno* • David Movrin, *Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar in Fran Petre: latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni* • Leopoldina Plut-Pregelj, *Cilji pouka zgodovine: kateri, zakaj in kako?*

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Lilijana **Žnidaršič Golec**, Redovništvo na Slovenskem v zgodnjem novem veku 304–330
Monasticism in the Slovene Ethnic Territory in Early Modern Times
- Stanislav **Južnič**, Jezuiti Gruberji
(Ob dvestoletnici obnove Družbe Jezusove leta 1814) 332–351
Jesuits Grubers
(On the bicentenary of restoration of Society of Jesus 1814)
- Anja **Dular**, Knjigarnarji – člani prostozidarskih lož v 18. stoletju 352–371
Booksellers – Members of Masonic Lodges in the 18th Century
- Mateja **Ratej**, Slovenske hišne pomočnice v Beogradu pod okriljem Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke v tridesetih letih 20. stoletja 372–387
Slovene Maids in Belgrade under the Auspices of the Catholic Church and the (Dissolved) Slovene People's Party in the 1930s
- Franc **Križnar**, Kako misliti glasbo v času druge svetovne vojne na Slovenskem (1941-1945)? 388–417
How to Think Music during the Second world War in Slovenia (1941–1945)?
- Aleš **Gabrič**, Slovensko gledališče med vojno 418–430
Slovene Theatre during the War
- David **Movrin**, Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar in Fran Petre: latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni 432–477
Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar, and Fran Petre: Latin and Greek at the University of Ljubljana in the First Post-War Decade
- Leopoldina **Plut-Pregelj**, Cilji pouka zgodovine: kateri, zakaj in kako? 478–499
The Goals of History Instruction: Which Goals, Why and How?

V spomin – In memoriam

Heinz Dopsch (1. 11. 1942–31. 7. 2014) (Peter Štih)..... 502–505

Ocene in poročila – Review and Reports

Niederstätter Alois, Geschichte Vorarlbergs. Bd 1: Voralberg im Mittelalter
(Peter Štih) 508–509

Nenad Vekarić, Vlastela grada Dubrovnika. Zv. 1 – 5 (Ignacij Voje)..... 510–514

Boris Golec, Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije
med 16. in 19. stoletjem : po sledeh hrvaškega lingvonima in
etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji
(Jernej Kosi)..... 515–518

Johann Rainer (ur.), Nuntiatur des Girolamo Portia 1595–1598;
Elisabeth Zingerle (ur.), Nuntiatur des Girolamo Portia
1599–1602 (Sašo Jerše)..... 519–522

Thomas Mark Németh, Josef von Zhisman (1820-1894) und die Orthodoxie in
der Donaumonarchie (Franc Rozman)..... 523–526

Tone Smolej, »Etwas grösseres zu versuchen und zu werden«. Slowenische
Schriftsteller als Wiener Studenten (1850–1926)
(Alojz Cindrič) 527–529

Jurij Perovšek, Samoodločba in federacija, Slovenski komunisti
in nacionalno vprašanje 1920-1941 (Bojan Balkovec) 530–532

Starine 64 (Jože Maček) 533–536

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis 537–540
Instructions for Authors

Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 68, 2014.....541–544
Annual Content of Zgodovinski časopis –
Historical Review 68, 2014

Anja Dular

Knjigarnarji – člani prostozidarskih lož v 18. stoletju

UDK 061.251:655.4/.5»17«

DULAR Anja, dr., bibliotekarka, muzejska svetnica, Narodni muzej Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, anja.dular@nms.si

Knjigarnarji – člani prostozidarskih lož v 18. stoletju

Zgodovinski časopis, Ljubljana 68/2014 (150), št. 3–4, str. 352–371, cit. 67

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V drugi polovici 18. stoletja sta vse avstrijske dežele zaznamovali dve ideji – razsvetljenstvo in prostozidarstvo. Ker je bil to čas, ko je imela pisana = tiskana beseda monopol pri razširjanju idej, so člani lož potrebovali posrednike – tako tiskarje kot knjigotržce. Ti so bili zadnji člen v verigi in so torej nosili tudi največje tveganje pri razširjanju literature, ki ni bila vedno v skladu z državnimi normami. Po pregledu biografij in knjigotrške ponudbe smo lahko ugotovili, da je bilo v nekaterih mestih kar polovico knjigarnarjev članov lož ali vsaj somišljenikov. Njihovo število v prostozidarskem združenju je majhno, a če pogledamo z druge strani – število knjigarnarjev prostozidarjev je pa veliko.

Glavne besede: prostozidarstvo, knjigotrštvo, 18. stoletje

Avtorski izvleček

UDK 061.251:655.4/.5»17«

DULAR Anja, PhD, Librarian, Museum Councillor, National Museum of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Prešernova 20, anja.dular@nms.si

Booksellers – Members of Masonic Lodges in the 18th Century

Zgodovinski časopis/Historical Review, Ljubljana 68/2014 (150), No. 3–4, pp. 352–371, 67 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

In the second half of the 18th century, two ideas characterised each Austrian land – the Enlightenment and Freemasonry. As we are dealing with a period in which written = printed word had a monopoly on spreading ideas, Freemasons required intermediaries – both printers and booksellers. They were the last link in the chain and were therefore at the highest risk when spreading literature that was not always in compliance with the state norms. By means of a survey of biographies and book trade offer, we were able to establish that in some cities as many as half booksellers were members of Masonic lodges or at least their supporters. Their number in the association was small, whereas on the other hand – we are faced with a large number of booksellers-Freemasons.

Key words: Freemasonry, bookselling, 18th century

Author's Abstract

Uvod

18. stoletje sta v evropskem prostoru zaznamovali dve različni, a med seboj povezani ideji. Razlikovali sta se tako po odnosu do oblasti – posvetne in cerkvene, kot po odnosu obeh struktur do njiju ter tudi po splošno sprejetih družbenih normah do teh dveh novih načinov razmišljanj – razsvetljenstvo in prostozidarstvo. Ker pa je bil to čas, ko je imela pisana oziroma tiskana beseda monopol pri razširjanju informacij, je jasno, kako pomembno vlogo je imelo razširjanje knjig, ki so obravnavale prostozidarske ideje. Knjigotržci po Evropi so bili pomemben člen te verige. Za nekatere vemo, da so bili člani lož, drugi pa so bili lahko le somišljeniki.

V izobraževalnem procesu je bil to čas, ko so namenili večji poudarek naravoslovnim vsebinam, zgodovini in preučevanju narodnih običajev in tako so se uveljavljali tudi nacionalni jeziki manjših narodov. Na verskem področju moramo omeniti spremenjen odnos do pripadnikov drugih veroizpovedi, kar kaže na primer tolerančni patent, ki ga je sprejel avstrijski cesar Jožef II. 13. 10. 1781 in z njim priznal državljansko enakopravnost luteranom, kalvincem in pravoslavcem, naslednje leto pa so dobili podobne pravice tudi Židje. S takimi odredbami je bila zagotovljena večja mobilnost trgovcev, tudi knjigotržcev, v širšem evropskem prostoru.

Prostozidarstvo, ki ima korenine daleč v zgodovini, v 18. stoletju je zajelo tako rekoč vse evropske dežele, je še vedno deloma zavito v tančico skrivnosti. Verjetno je to dejansko eno izmed duhovnih gibanj, kateremu je bilo v preteklosti in tudi v sedanjem trenutku posvečeno toliko razprav kot le redko kateri problematiki. Obenem pa velja opozoriti, da tudi povsem znanstvene teze nimajo enotnega stališča do tematike, eni vidijo v gibanju le pozitivne vrednote, drugi pa so do njega povsem odklonilni.

Ni naš namen, da bi na tem mestu poskušali prodreti do dna skrivnosti prostozidarstva in poiskati korenine gibanja v antiki – npr. elevzinski misteriji, in srednjem veku – Rodoški vitezi, slediti prenosu ideje prek skupnosti na Škotskem in v Angliji do razmaha v Evropi 18. stoletja.¹ Naj za ta zgodovinski okvir povzamem le dejstvo, da nastanek sodobnega prostozidarstva postavljajo v leto 1717, ko je bilo ustanovno zasedanje angleške velike lože v Londonu. Letnica pa za številne zgodovinarje ne pomeni ostre prelomnice, ampak le pomemben dogodek v razvoju združenja, saj so na primer v cehovsko knjigo *Company of freemasons* vpisovali že leta 1620. Ker pa nas na tem mestu zanimajo predvsem knjige o prostozidarstvu in

¹ Binder, Skrivna družba.

način, kako in kdo jih je tiskal, prodajal in s tem širil krog somišljenikov, moramo kot pomembno letnico omeniti prvo tiskano izdajo Constitution Jamesa Andersona leta 1723: *The CONSTITUTION, History, Laws, Charges, Orders, Regulations, and Usages, of the Right Worshipful Fraternity of Accepted Free Masons; collected from their general Records, and their faithful Traditions of many Ages. To be read At the Admission of a NEW Bro., when the Master or Warden shall begin, or order some other Bro. to read as follows, etc. After the word follows Anderson's own version of Masonic history begins with this astonishing statement: Adam, our first Parent, created after the Image of God, the great Architect of the Universe, must have had the Liberal Sciences, particularly Geometry, written on his Heart, etc.*

V prvi polovici 18. stoletja so ustanovili lože v številnih evropskih mestih in deželah – Pariz 1726, Firence 1733, Rusija 1731, Poljska 1735, Hamburg 1737, Mannheim 1735, København 1743.² Sprehodimo se še med pomembnimi imeni v vrstah prostozidarjev 18. stoletja – Anglija in Škotska – Isaac Newton, Walter Scott, Horatio Nelson, Francija – Charles de Secondat baron de Montesquieu, Denis Diderot, Jean Baptiste le Rond d'Alembert, Pierre Beaumarchais, Voltaire, Victor de Riqueti marquis de Mirabeau; Nemčija – Gotthold Ephraim Lessing, Johann Wolfgang Goethe; Avstrija – Joseph Hayden, Wolfgang Amadeus Mozart.

Prostozidarstvo 18. stoletja se zdi precej zagonetno, polno misterijev in skrivnosti, če pa odmislimo vse dvomljive elemente, ostane preprosta resnica, to je družba razmišljajočih, ki prinaša nekaj novega v intelektualno klimo in razvoj evropske misli. Združuje plemstvo in inteligenco.³ Vendar so obstajale razlike glede odnosa pri sprejemanju ljudi brez plemiškega porekla v ložo. O tem pričajo sezname članov lož, ki so bili objavljeni v literaturi. Splošno prevladujoče mnenje je, da je prostozidarstvo rezervirano za višje družbene sloje, za inteligenco, odprto pa je tudi za novo meščanstvo, ki ga predstavljajo tudi predstavniki takih poklicev, kot so tiskarji, najbolj znan med njimi je prav gotovo Benjamin Franklin.⁴ Literatura rada navaja imena znamenitih skladateljev, saj je imela glasba pomembno vlogo v obredju lož. Člani so bili številni višji vojaški oficirji, cerkveni dostojanstveniki. Njihovo članstvo v prostozidarskem gibanju v 18. stoletju sicer ni bilo v skladu s papeškimi predpisi. A je za celotno Avstrijo znan podatek, da je bilo v ložah okoli 5 % duhovnikov, na Hrvaškem celo več kot 15 %.⁵

Trgovci so bili le redko člani lož, a knjigotržci, ki se sicer ukvarjajo s prodajo, a njihov prodajni artikel je povezan z intelektualnim delom, so tu izjema. Ne nazadnje je to povezano tudi s posebnimi predpisi, ki so določali izobrazbo in znanja za tiste, ki so želeli trgovati s knjigami. Predpis *Ordnung für Buchhändler in den kaiserl. königl. Erblanden*, ki ga je dvorna pisarna Marije Terezije objavila 28. marca 1772, namreč v 5. členu izrecno zahteva, da morajo knjigotržci poznati literaturo, ki jo prodajajo, opraviti pa morajo tudi izpit na eni izmed univerz in o tem

² Fay, La Franc-Maconnerie, str. 97.

³ Fay, La Franc-Maconnerie, str. 200–205.

⁴ Fay, La Franc-Maconnerie, str. 98.

⁵ Mužić, Masonstvo u Hrvata, str. 118.

predložiti pisno potrdilo.⁶ Torej lahko glede na zahtevano izobrazbo knjigarnarje v 18. stoletju štejemo k intelektualcem.

Ne nazadnje pa je njihov odnos do prostozidarstva, ali bolje obratno, odnos prostozidarjev do knjigotržcev v soodvisnosti. 18. stoletje je namreč čas, ko tiskana beseda skoraj nima konkurence pri razširjanju informacij. Morda lahko le v sočasnem gledališču vidimo nekaj možnosti za razširjanje novih tudi prostozidarskih idej. Zato so bili gledališki repertoarji in igre prav tako kot knjige predmet obravnave cenzorjev. Vendar kot ugotavljajo raziskovalci zgodovine gledališč v drugi polovici 18. stoletja, v igrah niso dopustili izražati ničesar proti in tudi ne za prostozidarstvo. Gledališke skupine so potovale po Evropi in uprizarjale dela, prežeta z novimi filozofskimi idejami. Tako je Emanuel Schikaneder, avtor libreta Mozartove Čarobne piščali, nastopal v južni Nemčiji (Nürnberg), Avstriji (Celovec, Linz, Salzburg) in na Kranjskem (Ljubljana). Na njegovem repertoarju so bila tudi dela Goetheja, Voltaira, Beaumarchaisa, Diderota, Rousseauja.⁷ Zanimivo pa je, da so si igralske skupine prav prek predstavnikov prostozidarskih lož zagotovile nastope v tem ali onem mestu. Na primer Johann Friedel, sicer znan prostozidar, član dunajske lože Zur Beständigkeit, ne bi mogel nastopati v Celovcu leta 1786, če mu tega ne bi omogočil grof Christalnigg, intendant celovškega deželnega stanovskega gledališča in član dunajske lože Zur gekrönten Hoffnung. Prav tako je tudi Friedlovo gostovanje v Ljubljani spremljalo poročilo po vsej verjetnosti izpod peresa prostozidarja.⁸

Evropska knjigotrška ponudba v 18. stoletju

Raziskave srednjeevropske knjigotrške ponudbe v 18. stoletju, ki temeljijo predvsem na analizah ohranjenih knjigotrških katalogov in objavljenih delovnih načrtih založb oz. knjigotrških firm, jasno kažejo, da so knjigarnarji sledili novim družbenim trendom. Prodajali so literaturo, namenjeno za izobraževanje preprostega ljudstva. Za ta sloj prebivalstva so tiskali verske knjige in čitanke, pa koledarje in pratike v velikih nakladah, vendar so te prišle do bralcev pogosto le zato, ker so jih mednje razdelili plemiči. Znan je podatek iz Poljske, kjer je tako prišlo do bralcev tudi do 3000 izvodov letno.⁹ Sicer pa so knjigotržci poleg leposlovja, učbenikov in slovníc za razne evropske jezike – v srednji Evropi se tedaj poveča zanimanje za angleščino, pogosto pa je omenjena tudi holandsčina, opisov daljnih in bližnjih krajev, ponujali številne knjige s področja naravoslovja in tehnike. Raziskovalci največkrat ob obravnavah knjigotrštva v 18. stoletju, če hočejo poudariti pestrost ponudbe in novosti na tržiščih, omenjajo Voltairova dela. Po raznih deželah Evrope so jih prodajali ali v izvirniku ali v prevodih, čeprav so bila na seznamih »Libri

⁶ Junker, *Zum Buchwesen in Österreich*, str. 89; Grabovszki, *Der Buchhändler als Rechtssubjekt*, str. 154–156.

⁷ Ludvik, *Nemško gledališče*, str. 31, 61, 91.

⁸ Ludvik, *Nemško gledališče*, str. 110–111.

⁹ Wittmann, *Buchdruck und Lektüre*, str. 20–21.

prohibiti«. Do takih zaključkov so prišli raziskovalci za Madžarsko,¹⁰ Češko,¹¹ Nemčijo, Slovenijo,¹² Poljsko. Pregled novejšje strokovne literature o tej problematiki, ki obravnava avstrijske dežele, je nedavno objavil Johannes Frimmel.¹³

V Italiji so nadzor tiska izvajale državne ustanove, lokalna oblast in cerkev. Šele v šestdesetih letih 18. stoletja pride do reforme in nato nekoliko večje svobode.¹⁴ Na policah knjigarn so bile tedaj leposlovne in filozofske knjige, ki so širile razsvetljenske ideje, omenjajo pa tudi dela nekaterih prostozidarjev in zopet Voltaira.¹⁵

Knjigarnarji – prostozidarji

V 18. stoletju se je zelo razmahnilo knjigotrštvo. To je vsekakor povezano z večjim številom bralcev, ki so prihajali iz vrst profesorjev, duhovščine, uslužbencev, oficirjev, učiteljev, zdravnikov, advokatov, študentov pa tudi trgovcev, obrtnikov, bankirjev in tovarnarjev.¹⁶ S tem je povezano večje število knjigarn. Ocenjujejo, da je bilo leta 1700 v srednji Evropi le okoli 500 knjigarn, med katerimi so bile številne majhne. V teku stoletja pa je njihovo število naraslo, tako je bilo samo na Dunaju leta 1780 21 knjigarn in pet antikvariatov.¹⁷ Med leti 1780 in 1791 pa je na novo začelo delovati kar 32 tiskarn, a nekatere so delale le kratek čas.¹⁸ Za primerjavo naj navedemo, da je bila v Ljubljani leta 1700 ena tiskarna, ob njej knjigarna, s prodajo knjig pa sta se občasno ukvarjala še dva knjigoveza, leta 1780 sočasno delujejo štiri knjigarne, 1782 pa sedem.¹⁹ Velik porast števila trgovcev s knjigami je nedvomno povezan z večjim krogom bralcev, razlika med letoma 1780 in 1782 pa je povezana s tolerančnim patentom in torej večjo mobilnostjo trgovcev.

V literaturi je le malo objavljenih popolnih seznamov članov lož, največkrat se omenjajo le vidni ustvarjalci na področju umetnosti in znanosti, kamor knjigotržci vsekakor ne sodijo. Tako sem bila pri iskanju informacij o pripadnosti prostozidarskemu gibanju omejena na objavljene biografske podatke o posameznih knjigarnarjih in seznam nikakor ni popoln. Drug element, po katerem lahko predpostavljamo, da so bili somišljeniki ali člani gibanja, predstavlja njihova knjigotrška ponudba. Z veliko gotovostjo lahko trdimo, da je bil član lože knjigotržec, ki je prodajal ali bil izdajatelj velikega števila knjig, namenjenih prostozidarjem. Ker pa so bili po svoji osnovni dejavnosti kljub vsemu trgovci, obstaja zadržek, kajti lahko bi bil vodilo za tako ponudbo dobiček, ki so ga knjige s pridihom »prepovedanega« vsekakor prinašale.

¹⁰ Ecsedy, A könyvnyomtatás Magyarországon, str. 321–337.

¹¹ Köllner, Buchwesen in Prag.

¹² Dular, Živeti od knjig, str. 141–223.

¹³ Frimmel, History of Books, str. 227–244.

¹⁴ Frajese, Regolamentazione e controllo, str. 720–724.

¹⁵ Waquet, Les publications par souscription dans l'Italie, str. 955–967; Braidia: Il commercio delle idee.

¹⁶ Vöcelka, Glanz und Untergang der höfischen Welt, str. 247–255.

¹⁷ Vöcelka, Glanz und Untergang der höfischen Welt, str. 253.

¹⁸ Durstmüller, 500 Jahre Druck in Österreich, str. 199.

¹⁹ Dular, Živeti od knjig, str. 225.

Dunaj

Največ podatkov o knjigarnarjih, članih ali vsaj somišljenikih prostozidarjev v 18. stoletju imamo za mesto Dunaj. Deloma je to tudi posledica raziskanosti, saj sem se lahko oprla na pregled, ki sta ga objavila Peter R. Frank in Johannes Frimmel.²⁰

Aurel Marquis Mansi je med letoma 1762 in 1787 vodil Hausdruckerei für das k.k. private Lotto-Amt. Ohranjen je podatek, da je bil leta 1782 član dunajske lože Loge zur Gekrönten Hoffnung. Rudolf Gräffer (1734–1817) in njegov mlajši brat August Samuel Gräffer sta prišla na Dunaj iz Saške in delovala kot knjigotržca, antikvarja in založnika. Na policah obeh knjigarn so bila poleg nemških in latinskih tudi številna dela francoskih, italijanskih, španskih in angleških avtorjev. Bila sta prostozidarja prav tako kot Rudolfov sodelavec in naslednik Blumauer ter tesni sodelavec Wappler. O njunem sodelovanju s predstavniki različnih lož je obširno pisala Gabriele Marek. Predpostavlja namreč, da je bilo na Dunaju moč hitro spoznati, da brez sodelovanja s prostozidarji za knjigarnarje ni uspeha.²¹ Enako je ravnal tudi Joseph Hraschanky, ki je prišel na Dunaj iz Brna. Bil je aktiven član združenja, sodeloval je v različnih dunajskih ložah in s pomembnimi ustvarjalci, kot sta bila Haydn in Mozart. Kot založnik je poskrbel, da je prišlo med bralce več del o prostozidarstvu, pri nekaterih anonimnih publikacijah mu pripisujejo celo avtorstvo.²²

Aloys Blumauer (1755–1798), antikvar in knjigotržec, po prepričanju razsvetljenec in prostozidar, je na Dunaju pripravil več dražb dragocenih starih knjig. Značilno je, da je zanje izdajal kataloge v francoskem jeziku in tako poudarjal svojo vpetost v širši evropski prostor – npr. *Catalogue Raisonné des Livres du XV Siecle, et de Premiers Editions, qui se trouvent chez A. Blumauer, Libraire à Vienne* (Vienne 1796) in *Nouveau catalogue raisonné des livres rares et pretieux, qui se trouvent chez A. Blumauer, libraire à Vienne en Autriche* (1797). Iz Leipziga je prišel na Dunaj knjigarnar Christian Friederich Wappler (1741–1807). Njegova knjigarna je bila zelo dobro založena z deli s področja naravoslovja.²³ Tako ne preseneča dejstvo, da se je prav nanj obrnil s knjižnimi naročili na Kranjskem živeči baron Žiga Zois. Za obdobje med leti 1790 in 1804 so o njunih stikih ohranjena številna pisma.²⁴ Ne gre pa prezreti dejstva, da sta oba pripadala prostozidarskemu gibanju. Wappler je imel izpostavo tudi v Linzu. Med njegovimi pomembnimi založniškimi dejanji omenimo *Journal für Freymaurer*, med leti 1784 in 1786/87 je izdal 12 zvezkov.²⁵ Wapplerjev družabnik je bil na Poljskem v Vroclavu rojeni Carl Ferdinand Beck, ki je sicer deloval tudi v več bavarskih mestih.²⁶

²⁰ Frank - Frimmel, Buchwesen in Wien. Kjer posebej ni navedeno, so podatki za dunajske knjigarnarje iz omenjene publikacije.

²¹ Marek, Die Gräffer'schen Buchhandlungen, str. 58–62.

²² Buchberger, Hraschanky, str. 18.

²³ Durstmüller, 500 Jahre Druck in Österreich, str. 253.

²⁴ Faganel, Zoisovi rokopisi.

²⁵ Henke - Winkler, Geschichte des Buchhandels in Linz., str. 200 ss.

²⁶ Festschrift Verlage C. Beck.

Ignaz Alberti (1760–1794) je pet let vodil eno izmed dunajskih tiskarn, bil je Mozartov prijatelj in član lože Zur neugekrönten Hoffnung. Tiskal je med drugim tudi libreto Čarobne piščali (Zauberflöte), na naslovnici prve izdaje (1791) je upodobljenih več prostozidarskih simbolov, v kasnejših pa so ta list izpustili. Sicer pa je imel tudi knjigarno, v kateri je bilo moč kupiti številne prevode angleške, francoske, italijanske in španske literature, serijske publikacije in časopise. Med dunajskimi knjigarnarji prostozidarji, ki so delovali v zadnjih desetletjih 18. stoletja, omenimo še Franza Chritiana Ziercha (1745–1790), ki je bil sicer rojen v Györu na Madžarskem.

Joseph Kurzböck je vodil drugo največjo tiskarno na Dunaju, bil je tudi založnik in knjigarnar. Tu so tiskali knjige v slovanskih in drugih vzhodnoevropskih jezikih, pa tudi v arabščini, kar je posledica sodelovanja z Orientalno akademijo (Orientalische Akademie).²⁷ Od Josepha Kurzböcka je leta 1792 prevzel tiskarno Stefan Novaković (?–1823). Po narodnosti je bil Srb, rojen v Osijeku na Hrvaškem. V Pesti je študiral filozofijo in pravo. Nato je opravljal v Slavoniji več različnih uradniških služb, tudi v povezavi s pravoslavno uniatsko cerkvijo. Vsaj od leta 1785 je bil član prostozidarske lože Vegilantia v Osijeku. Kaj ga je spodbudilo, da je leta 1792 na Dunaju začel delovati kot tiskar, ni znano. Vsekakor pa je imel velike ambicije na tem področju. V razmeroma kratkem obdobju je izdal 64 knjig v srbskem jeziku in sedem v romunščini, pa dva časopisa, *Slaveno-serbskija vedomosti* (1793–1794) je tudi urejal. Vzroki za njegov relativno hiter umik iz tiskarstva so verjetno predvsem ekonomski, kupna moč Srbov ni bila dovolj velika, da bi lahko sledili njegovim ambicijam.²⁸ Poleg omenjenih je treba med dunajskimi knjigarnarji 18. stoletja imenovati še nekatera imena. Josef Winkler (1729–1792) je delal med leti 1767 in 1792 v univerzitetni knjigarni, bil je tudi antikvar. Zanimal se je za alkimijo, kar je značilno za gibanje rozenkreuzerjev, ki mu je pripadal. Več knjigotržcev je sodelovalo s švicarsko družbo Société typographique de Neuchâtel (1769–1789). Jean Jacques Gay, August Sammuël Gräffer, Charles Grandmesnil, Friedrich August Hartmann, Johann David Hoerling in Johan (Jean) Mangot so po tej poti za kupce na Dunaju in v drugih avstrijskih mestih pridobili številne prepovedane publikacije, med njimi verjetno tudi take, ki so bile namenjene prostozidarjem. Zanimivo je, da imajo prav vsi naštetih dunajski knjigotržci, ki so sodelovali z neuchatelsko družbo, korenine v drugih delih Evrope. Več raziskav je pokazalo, da je prav po tej poti prihajala prepovedana literatura tudi v številna nemška mesta, npr. Gotha, München, Frankfurt, Dresden, Berlin, Hamburg.²⁹ Trenutno poteka evropski projekt Mapping the Trade of the Société Typographique de Neuchâtel, ki ga vodi profesor Simon Burrows z Univerze v Leedsu, in središče zanimanja je prav povezava knjigarnarjev iz raznih evropskih mest in prodaja nekdanje sporne literature,³⁰ žal za zdaj sodelujejo predvsem raziskovalci iz zahodne Evrope, tako niti Dunaj še ni na zemljevidu.

²⁷ Roper, The Vienna Arabic Psalter, str. 85.

²⁸ Olar & Čurčić, Bečki štampar Stefan Novaković, str. 51–66. Kostić, Serbische Freimaurer, str. 151.

²⁹ Haug, »In Frankreich nach Erscheinen verboten, str. 231.

³⁰ <http://chop.leeds.ac.uk/stn/>

Koroška

Na Koroškem je v 18. stoletju prostozidarstvo cvetelo, ne nazadnje zato, ker se je v Celovcu naselila nadvojvodinja Maria Ana. Sprejemala in prijateljevala je s pomembnimi člani dunajske lože kot Johann Polikarp Graf Christalnigg, Reichsgraf von Enzenberg.³¹

Leta 1783 sta grof Max Thadäus Graf von Egger in Michael Durdon ustanovila ložo *Zur wohlthätigen Marianna*. Član celovške lože je bil tudi Ignac Alojz pl. Kleinmayr.³² Bil je predstavnik znane tiskarske in knjigotrske družine, ki je delala v Celovcu vse od sredine 17. stoletja. Bil je eden od najvidnejših koroških predstavnikov razsvetljenstva, svoje poglede na svet je predstavil v publikaciji *Ein Hundert und fünfzig gesammelte Wahrheiten für alle Stände der Menschen*, kraja izdaje sta dva – Celovec in Ljubljana. Kleinmayr je bil pomemben kot založnik avtorjev – prostozidarjev, tako je pri njem leta 1783 izšlo delo znanega avstrijskega misleca – prostozidarja Johann Baptist Alxinger – *Numa Pompilius* in 1788 še Alxingerjeva zbrana dela *Sammtliche Gedichte*. Zanimiva je Kleinmayrjeva pobuda iz leta 1780, ko je skupaj s tiskarjema Johannom Ferdinandom Edlerjem von Schönfeldom (Praga) in Josefom Neumannom (Brno) izdelal ponudbo za izdajo jožefinskih zakonov – *Josephs des Zweyten römischen Kayzers Geseze und verfassungen im Justizfache für Böhemen, Mähren, Schlessien, Oesterreich ob und unter der Enns, Steyermark, Kärnten, Krain, Görz, Gradiska, Triest, Tyrol und die Vorlande* (izšlo 1786 – Kleinmayr Klagenfurt, Laibach). Ne smemo prezreti dejstva, da so bili vsi trije sodelavci, sicer v različnih delih monarhije, a družila jih je pripadnost prostozidarski ideji.³³

Nadalje moramo v Celovcu omeniti knjigarnarja Carla Friedericha Walliserja. O njegovi življenjski in poklicni poti do leta 1780 ni dosti znanega. O njegovi knjigotrški ponudbi lahko govorimo na podlagi dveh ohranjenih katalogov, in sicer iz let 1782 in 1787. Izbor ponujene literature kaže odprtost novim idejam in miselnim tokovom 18. stoletja. Zastopano je leposlovje, naravoslovne (Linné, Buffon), tehniške znanosti, glasbena dela (Haydn, Händel, Mozart).³⁴ V ohranjenem knjigotrškem katalogu iz leta 1787 – *Fortgesetzte Verzeichniß derjenigen neuen Bücher, welche bey Carl Friedrich Walliser Buchhändlern in Klagenfurt zu haben sind* so predstavljene po vsebini zelo aktualne knjige. Opozoriti moramo, da ima kar na dveh straneh dela, povezana s prostozidarstvom.³⁵ Ob Walliserju v Celovcu leta 1782 srečamo Viljema Henrika Korna, skupaj sta izdala knjigotrški katalog in nekaj drugih publikacij – v impresumu sta omenjeni dve mesti – Celovec in Ljubljana. Korn je imel namreč od leta 1782 naprej knjigarno v Ljubljani.

³¹ Liegl, Der Klagenfurter Buchhandel, str. 110.

³² Newole, Die Offizin Kleinmayr in Klagenfurt str. 513–514.

³³ Liegl, Der Klagenfurter Buchhandel, str. 84.

³⁴ Liegl, Der Klagenfurter Buchhandel, str. 94–100.

³⁵ Nussbaumer, Geistes Kärnten, str. 263.

Kranjska

Leta 1782 je odprl v Ljubljani podružnico celovškega podjetja Alojz Ignac Kleinmayr. Knjige,³⁶ ki jih je prek oglasov ponujal v časniku *Laibacher Zeitung*, knjige, ki so bile tiskane na Dunaju, v Benetkah, Budi, Mantovi, Hamburgu, Leipzigu, Berlinu, Vroclavu, Regensburgu, Frankfurtu, Münchnu, Sankt Peterburgu in Celovcu. Večina je bila v nemščini, vmes so bili tudi prevodi iz drugih jezikov, nekaj v slovenščini in italijanska dramska besedila. Prodajal je dela, povezana s cerkvenim življenjem, ekonomijo, praktične priročnike s področja medicine in leposlovje. Med zanimivimi naslovi lahko naštejemo polemične spise, kot *Ist die Kirche in dem Staate, oder der Staat in der Kirche?*; *Gschaidner (von) Kann der Kaiser Bischöfe absetzen?*³⁷ ali *Was würde Christus thun, wenn er wieder auf die Welt käme? Weh dir Jerusalem!*³⁸

Med leposlovjem je največ odrskih del, in sicer tragedije, veseloigre in igre s petjem (npr. *Hamlet, Prinz von Dänemark, ein Trauersp.*; *Die gute Tochter, ein Lustspiel in 5 Aufzügen*; *Die Gottesgelehrte Frau, ein Lustspiel*; *Der Faßbinder, ein Singspiel in einem Aufzuge*).³⁹ Prozna dela so brali v obliki zgodb in anekdot (*Lichtwerns (M. G.) Fabeln*; *Anekdoten zu Pombals Leben, nebst Nachrichten von der Regierung Jos. Emanuels, letzt vestorbenen Königs in Portugal, und dem Schicksale der Jesuiten in dortigem Reiche*).⁴⁰ Med pomembnimi ustvarjalci, katerih dela je prodajal Kleinmayr v Ljubljani, moramo omeniti Shakespeara,⁴¹ Voltaira (*Kandide, oder die beste Welt, Histoire de Charles XII.*)⁴² in Rousseauja (*Karl von Burgheim und Emile von Rosenau*).⁴³ Zanimivo je, da je Kleinmayr v Ljubljani izposojal in prodajal tudi knjigo prostozidarja Karla von Eckartshausena *Die Tiger von Bengalen* (Brno 1789).

Tesno je sodeloval tudi z Antonom Tomažem Linhartom. Leta 1790 je natisnil njegovo priredbo Beaumarchaiseve komedije Figarova svatba – *Ta vesseli dan, ali Matizhek se sheni*. O Linhartovem članstvu v loži ni dokazov. Glede na relativno dobro ohranjeno dokumentacijo je možno trditi, da ni bil prostozidar. Vsekakor pa je bil svobodomiseln in je imel tesne stike tako z ljubljanskimi kot z dunajskimi člani lož.⁴⁴

³⁶ Kleinmayrjeva ljubljanska ponudba je podrobno predstavljena v Dular, *Živeti od knjig*, str. 174–193.

³⁷ Naslove navajam, kot so zapisani v virih! *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 10 in 11, 14, 15, 17, 1784.

³⁸ *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 9, 13 in 14, 1784.

³⁹ *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 1, 3, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 33, 39 in 40, 1784.

⁴⁰ *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 1, 15, 16 in 17, 1784.

⁴¹ *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 16.

⁴² *Laibacher Zeitung* št. 29 (9. 7.) 1790 in *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 25 in 26, 1784.

⁴³ *Laibacher Zeitung - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang* zu Nro. 15, 16 in 40, 1784.

⁴⁴ Košir, *Prostozidarstvo v habsburški monarhiji*, str. 63 in Košir - Vodopivec, *O prostozidarstvu in prostozidarjih na Slovenskem*, str. 271.

Drug pomemben ljubljanski knjigotržec je bil Viljem Henrik Korn. Rojen je bil v Maastrichtu na Nizozemskem, leta 1754 je bil krščen v tamkajšnji protestantski cerkvi, njegov oče je bil upokojeni poročnik Christoph Heinrich Korn iz Stuttgarta, mati pa Catharina Dorothea Korn, rojena Duvernoi, iz Montbeliarda v severovzhodni Franciji. Kje se je šolal, ne vemo. Prav tako ni znan čas njegovega prihoda v Ljubljano, vsekakor pa se to ni moglo zgoditi pred tolerančnim patentom, ki je bil izdan leta 1781. Naslednje leto, torej 1782, pa je v Ljubljani že prodajal knjige. Sprva je sodeloval s celovškim knjigarnarjem Carlom Friderichom Walliserjem, ki je v koroški prestolnici odprl knjigarno leta 1780. V celovškem deželni muzeju hranijo katalog, ki sta ga izdala skupaj Walliser in Korn, tako da so bile iste knjige naprodaj v obeh deželnih prestolnicah (*Zweyte Fortsetzung des Verzeichniß von Büchern, der Buchhändler Walliser und Korn welche in den Märkten Klagenfurt und Laybach bey Ihnen zu haben sind. Klagenfurt, Kleinmayr 1782*).

Novembra 1783 pa je Korn izdal svoj prvi samostojni ljubljanski knjigotrški katalog: *Verzeichniß derjenigen Büchern, welche bey Willhelm Heinrich Korn, Buchhändler in Laibach um die billigste Preise zu bekommen sind. Laibach, gedruckt mit Kleinmayrischen Schriften. 1783*. Kupcem se je predstavil v prijaznem uvodnem nagovoru, kjer jim poleg knjig, ki so na seznamu, ponuja tudi posredništvo pri nakupih in naročilih drugih publikacij.⁴⁵ V naslednjih dveh desetletjih je izdal še več knjigotrških katalogov, ki jih je zastonj delil strankam.⁴⁶ Ohranjeni so sezname za leta 1785, 1787, 1788, 1789, 1790 in 1797. Kupce je seznanjal z novitetami svoje knjigarne, ki jo je imel sprva v hiši št. 185 (danes Mestni trg 7), nato pa v št. 180 (danes Mestni trg 12) na Trgu v Ljubljani,⁴⁷ tudi z oglasi v ljubljanskem časniku *Laibacher Zeitung*.

Podrobna analiza celotne Kornove knjigotrške ponudbe je bila objavljena na drugem mestu,⁴⁸ tako naj se tu osredotočimo na literaturo, namenjeno prostozidarjem. Že v prvem katalogu je ponujal tudi literaturo o prostozidarjih, v nadaljnjih zvezkih pa je temu gibanju posvečenih vedno več del. Ker je Korn tesno sodeloval s knjigotržcema Ignacem Alojzem Kleinmayrjem in Carlom Friederichom Walliserjem,⁴⁹ ki sta bila člana lože, lahko predpostavljamo, da je bil v gibanje vključen ali pa je bil somišljenik že v 18. stoletju, čeprav so ohranjeni dokumenti o tem šele iz obdobja Ilirskih provinc.⁵⁰

Korn je že v svojem prvem ljubljanskem katalogu 1783 ponujal *Apologie des Ordens der Freymarer*, 1 fl. 39 kr. in med muzikalijami – *Liederbuch (vollständiges) der Freymaurer*, 4, 4 fl. V nadaljnjih letih število knjig, namenjenih prostozidarjem,

⁴⁵ Nachricht. Ich lege nicht allein ein Verzeichniß meines Büchersortiments einem verehrenden Publiko vor Augen, sondern erbitte mir auch in vorkommenden Fällen, Bestellungen in allen Gattungen von Büchern. Ich rechne es mit zu einem Vergnügen, die Befehle aller Bücherfreunde mit Genauigkeit, und möglichster Eile zu vollziehen. Laibach im November 1783. Willh. Heinr. Korn.

⁴⁶ Oglas, privezan k *Laibacher Zeitung* Nro. 36, 1784.

⁴⁷ *Laibacher Zeitung* - Wöchentliches Kundschaftsblatt oder Anhang zu Nro. 42, 1784.

⁴⁸ Dular, *Živeti od knjig*, str. 194–223.

⁴⁹ Nussbaumer, *Geistes Kärnten*, str. 263.

⁵⁰ Zwitter, *Nov seznam frankofilov*, str. 48–50.

narašča, leta 1785 je imel še vedno na zalogi *Apologie des Ordens der Freymarer*, a je bila nekoliko cenejša – 1 fl., dodatno pa je ponujal naslednja dela – *Abrahamsohn Deklamationen, und Reden über Maurer Pflichten und bey Feyerlichkeiten*, 1 fl. 45 kr.; *Freymaurerregeln* 15 kr.; *Begebenheiten eines Freymaurers, beschreiben von selbst*, 2 Theil., Frankfurt, 1769, 1 fl. 15 kr.; *Mosser von Geduldung der Freymaurei*, 15 kr. V katalogu iz leta 1787 je le delo *Ekartshausen (von) über Religion, Freydenkerey, und Aufklärung* 51 kr., leta 1788 je zopet več naslovov: *Freymarar Begeb. Anti-Saint-Nicaise etwas für Freymaurer und die es nicht sind*, 2 Bd., 3 fl.; *Freymarar Begeb – Originalschriften des Illuminatenor- welche bei dem gewesenen Regierungsrath Zwack durch voerenommene Hausvisitation vorgefunden worden, auf hochsten Befehl bekannt gemacht*, 1 fl. 30 kr.; *Freymarar Begeb System und Folgen des Illuminatenordens*, 51 kr.; *Begebenheiten (wahrhafte) einiger Brüder Freymaurer*. 24 kr. Leta 1790 pa so lahko kupili naslednja dela: *Freimaurerschriften. Briefe die Freimauerei betreffend*, 3 th., 2 fl. 24 kr.; *Liederbuch (vollständiges) der Freimaurer in 2 Büchewr*, 3 fl.; *Starke Erweise aus eigenen Schriften der hochheiligen Ordensgold u. Rosenkreuzer* 45 kr. Seznam vsekakor ni popoln, saj smo izbrali le dela, kjer je že iz naslovov jasno opredeljeno, da so dela namenjena prostozidarjem.

Prav tako kot Kleinmayr je tudi Korn sodeloval z Antonom Tomažem Linhartom. Bil je založnik drugega dela zgodovinskega pregleda – *Von der ersten Anpflanzung der krainischen Slaven bis auf ihre Unterjochung durch die Franken*, ki je izšel leta 1791. Po vsebini je bil ta zvezek zanimiv za širši srednjeevropski prostor. Tako lahko pripišemo sodelovanju med dvema knjigotrčcema prostozidarjema – Kornom in Ernstom Christophom Grattenauerjem (1744–1815) iz Nürnberga, da so knjigo prodajali tudi v južni Nemčiji. V literaturi se je pojavila celo teza, da naj bi bilo delo leta 1796 v Nürnbergu ponatisnjeno,⁵¹ a Grattenauer ni bil tiskar, pač pa pomemben založnik in knjigarnar. Tako imamo pred seboj ljubljansko izdajo s spremenjeno naslovnico, kjer piše, da so knjigo prevzeli v komisijsko prodajo (*in Commission*) leta 1796. Tako sodelovanje med evropskimi knjigarnarji je bilo v 18. stoletju običajno. Če bi bila knjiga v Nemčiji res ponovno natisnjena, torej bi bila to nova izdaja, bi bila izpuščena vsaj imena prednaročnikov na prvi in drugi del knjige, kjer so navedeni sami Kranjci.

Češka

Več povezav s češkimi in moravskimi kraji smo že omenili, saj so bili, kot rečeno, knjigarnarji med trgovci najbolj povezani med seboj, pogosto so pridobivali izobrazbo v večjih središčih in nato ustanavljali podružnice v Pragi, Brnu in drugod. Tako je bil Johann Nepomuk Ferdinand Schönfeld lastnik največje praške knjigarne. Ob njej je delovala tudi tiskarna. Izdajal je knjige, precej v češčini, in časopise.⁵²

⁵¹ Grdina, Linhart, str. 209–218.

⁵² Köllner, Buchwesen in Prag, str. 32–34.

Sodeloval je z drugimi pomembnimi praškimi knjigotržci – na primer Johannom Gottfriedom Calvejem.⁵³ Iz Frankfurta na Majni je prišel na Češko Wolfgang Gerle. Njegova knjigarna v Pragi je bila bogato založena s sodobno znanstveno literaturo predvsem iz naravoslovnih znanosti, ponujal je veliko francoskih knjig in del francoskih avtorjev. Omenjajo, da mu je uspelo prodati na Češkem kar 16 originalnih izdaj in 24 ponatisov slavne Francoske enciklopedije. Znani so podatki, da je bil član prostozidarske lože.⁵⁴ Pripadnik gibanja je bil tudi knjigarnar Josef Neumann iz Brna, ki smo ga sicer že omenili kot Kleinmayrjevega sodelavca.⁵⁵

Zgornja Avstrija

V Linzu je bilo v drugi polovici 18. stoletja, med drugim tudi Trarttnerjeva podružnica, a kljub vsemu se jim je leta 1782 pridružil še prostozidar Christian Friederich Wappler in bil nato zelo uspešen tudi v tej deželi.⁵⁶

Madžarska, Slovaška in Hrvaška

Judit Ecsedy je poudarila, da se razsvetljenske ideje zrcalijo v asortimaju, ki so ga ponujali madžarski knjigarnarji 18. stoletja. Tako našteva, da sta Anton Johann in Alois Doll v obširnem popisu knjig – *Verzeichniss der Bücher aus allen Theilen der Wissenschaften* prodajala knjige tudi s področij, kot so kemija, gradbeništvo, molitveniki, kuharske knjige, slovarji, medicina, gospodarstvo. Johann Georg Weingand je imel v ponudbi podobne teme, dodatno še pravo, fiziko in matematiko ter jezikovne priročnike za angleščino, holandsščino, francoščino in italijanščino. V zadnjih dveh desetletjih 18. stoletja so prodajali leposlovje raznih evropskih narodov, tudi Voltairovo avtobiografijo v nemščini, ki je izšla istega leta – 1791 v Berlinu.⁵⁷ Leta 1796 je prodal Stefan Novaković svojo tiskarno – črkovni material in privilegije za tisk v cirilici univerzitetni knjigarni v Pesti, tudi po prodaji naj bi še sodeloval pri izdaji nekaj knjig.⁵⁸

Na Madžarskem je bil rojen Johann Matthias Korabinsky, ki je skupaj s Simonom Petrom Webrom, doma s Sedmograške, deloval konec 18. stoletja v Bratislavi. Znano je, da sta imela na policah knjigarne tudi literaturo, namenjeno prostozidarjem.⁵⁹

Zgoraj smo naštevali številne povezave med knjigotržci iz nemških mest in njihovimi dunajskimi izpostavami. Reinhard Wittmann pa je opozoril tudi na

⁵³ Köllner, Buchwesen in Prag, str. 32–34.

⁵⁴ Köllner, Buchwesen in Prag, str. 42–43.

⁵⁵ Liegl, Der Klagenfurter Buchhandel, str. 84.

⁵⁶ Henke - Winkler, Geschichte des Buchhandels in Linz., str. 175 in sl.

⁵⁷ Ecsedy, A könyvnyomtatás Magyarországon, str. 321–331.

⁵⁸ Graubišić, Slobodnozidarska loža »Budučnost u Osijeku, str. 43.

⁵⁹ Pavercsik, Anfänge norddeutsche Orientierung, str. 123.

prepletenost med prostozidarskim gibanjem in knjigotrško mrežo v pribaltskih deželah, na Poljskem ter v Rusiji.⁶⁰

Izposojevalnice knjig

Pomemben element pri razširjanju literature so bile izposojevalnice knjig (nemškega izraza Lesekabinett namenoma nismo prevedli kot »čitalnica«, kajti iz tega fonda knjigarne so si bralci lahko knjige predvsem izposodili in jih kasneje tudi kupili), ki so v drugi polovici 18. stoletja delovale v okviru knjigarn. Soustanovitelj so bili poleg knjigarnarjev samih tudi nekateri posamezniki, ki so imeli pomembne položaje v okviru prostozidarskih lož. Prvo izposojevalnico knjig v Königsbergu je v okviru svoje knjigarne uredil leta 1765 prostozidar Johann Jacob Kanter.⁶¹ Sekretar lože Zur wahren Entracht, ki jo je ustanovil Ignaz von Born na Dunaju, je bil Bianchi. Ta loža je izdajala *Journal für Freymaurer*. V 70. letih 18. stoletja je Bianchi vodil tudi čitalnico – Lesekabinet na Dunaju in v Brnu.⁶² V Pragi je začel leta 1771 ali 1772 izposojati knjige knjigarnar in založnik pa tudi prostozidar Wolfgang Christian Gerle.⁶³ Med prostozidarji organizatorji izposojevalnic naj omenimo še Carla Friedericha Walliserja v Celovcu in Ignaca Alojza Kleinmayrja v Ljubljani, pa tudi Johanna Filtscha v romunskem Sibiu.⁶⁴

Oprema knjig

Končno bi rada opozorila še na en element pri oblikovanju knjig, ki bo morada pokazal na določene somišljenike prostozidarstva med tiskarji in založniki. V 18. stoletju so bile sicer v modi obrobe, vinjete na začetnih straneh, ob koncu poglavij, na koncu publikacije. Glavni priročnik, tako za črkovni material kot za to okrasje, je bil tipografski priročnik *Manuel Typographique* Francoza Pierra-Simona Fournierja, prvič je izšel leta 1764. Nekoliko sprememb nastane šele ob koncu stoletja, ko nekateri tiskarji prevzamejo rokokojsko motiviko.⁶⁵ Motivi, ki jih najdemo na nekaterih publikacijah, pa so presenetljivo blizu simbolom prostozidarstva – trikotnik, piramida, girlanda. Ob tem se seveda odpira novo vprašanje, ali je to projekcija miselnega sveta avtorja, tiskarja ali založnika, ki je pogosto tudi knjigotržec. Glede na to, da načeloma avtor ni imel več nobenega vpliva na zunanji videz publikacije po tem, ko je besedilo oddal, je to verjetno povezano z nazori založnikov, tiskarjev in knjigotržcev (v funkciji založnikov). Ti znaki niso na naslovnica, ampak uvajajo ali zaključujejo posamezna poglavja. Ker je možno

⁶⁰ Wittmann, Buchdruck und Lektüre, str. 110.

⁶¹ Martino, Die deutsche Leihbibliothek, str. 70.

⁶² Rosenstrauch-Königsberg, Autrahungen des Journals für Freimaurer, str. 103–117.

⁶³ Martino, Die deutsche Leihbibliothek, str. 105; Köllner, Buchween in Prag, str. 20.

⁶⁴ Göllner, Aspekte der Aufklärung in Siebenbürgen, str. 157.

⁶⁵ Durstmüller, 500 Jahre Druck in Österreich, str. 182.

Sl. 1 - KORN, Viljem Henrik

Fortsetzung des Verzeichnis von meistentheils neuen Büchern, die um die billigsten Preisen bey Wilhelm Heinrich Korn, Buchhändler in Laibach, im Hummlischen Hause Nro. 180 zu haben sind. - Laibach : bey Johann Friedrich Eger, 1788.

Sl. 2 - PILGRAM, Anton, 1730-1795

Calendarium chronologicum medii potissimum aevi monumentis / accommodatum ab Antonio Pilgram - Viennae : sumptibus Josephi nobilis de Kurzbeck, 1781.

raziskovati omenjene motive le, če pregledamo celotno publikacijo – fizično ali v digitalni obliki, katalog tipičnih motivov še ni bil izdelan. Na priloženih slikah (sl. 1-3) je le nekaj izbranih motivov, ki bodo morda spodbudili nadaljnje študije. Zanimiv primer opreme knjig je izdaja Virgilove Eneide (*Virgils Aeneis*), ki jo je pripravil Aloys Blumauer in natisnil dunajski tiskar Rudolph Gräffer v letih 1784–8. Delo ima tri zvezke. Naslovnica prvega je opremljena z bakrorezom s prostozi-darsko simboliko (sl. 4). Drugi zvezek uvaja alegorija, kjer je upodobljena glava dunajskega tiskarja in založnika Janeza Tomaža Trattnerja, ki jo napadajo divje zveri. Ta motiv so največkrat interpretirali kot boj drugih dunajskih knjigarnarjev proti Trattnerju, ki je služil s cenenimi nedovoljenimi ponatisi.⁶⁶ Morda pa lahko vidimo v prizoru tudi boj med knjigarnarji in založniki pripadniki prostozidarjev proti Trattnerju, ki ni bil član združenja (sl. 5).

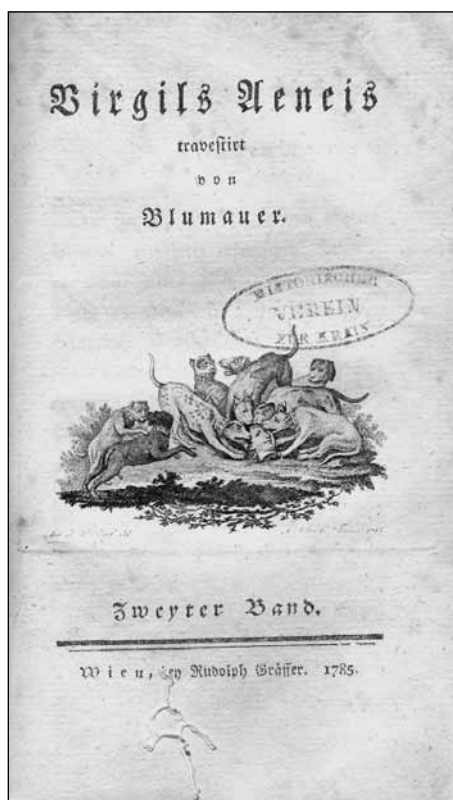
⁶⁶ Jaklin, *Das österreichische Schulbuch im 18. Jahrhundert*, str. 53–55.

Sl. 3 - FRAGMENTE zur mineralogisch und botanischen Geschichte Steyermarks und Kärnthens.
- Klagenfurth und Laibach : bey Wallisser und Korn, 1783.

Sl. 4 - BLUMAUER, Aloys
Virgil's Aeneis / travestirt von Blumauer. 1. zv. - Wien : bey Rudolph Gräffer, 1784.

BLUMAUER, Aloys

Virgils Aeneis / travestirt von Blumauer. 2. zv. - Wien : bey Rudolph Gräffer, 1785.

Zaključek

Vsaka knjiga potrebuje poleg avtorja vsaj tri ljudi, da pride med bralce – založnika, tiskarja, knjigotržca oz. mrežo knjigotržcev. Med temi funkcijami so nekatere združljive. Knjigotržci so bili tisti, ki so bili zadnji člen verige, ki je širil ideje razsvetljenstva in prostožidarstva, oni so bili tisti, ki so nosili breme odgovornosti za razširjanje literature, ki ni bila vedno povšeči oblastem – cerkvenim ali posvetnim. Torej se moramo njim zahvaliti, da je širši evropski prostor spoznal francoske mislece 18. stoletja in prostožidarske ideje. Prav ob slednjem združenju smo zasledili veliko članov lož med knjigotržci v raznih predelih Evrope. Ali pa so bili vsi, ki so prodajali knjige s prostožidarsko vsebino oz. literaturo, namenjeno prostožidarjem, prostožidarji, je seveda vprašljivo. Zavedati se namreč moramo, da imajo prav dela, ki imajo pridih »prepovedanosti«, vedno največjo draž in lahko prinašajo tudi največji finančni uspeh, kar je gotovo smoter vsakega knjigarnarja.

Najbolj razširjeno čtivo v 18. stoletju molitveniki in pesmarice so stali 10 do 15 krajcarjev, toliko kot sito ali sodček masla.⁶⁷ Publikacije, namenjene prostoži-

⁶⁷ Vögelka, Glanz und Untergang der höfischen Welt, str. 248.

darjem, so bile relativno drage, nekatere pa tudi niso smele biti v prosti prodaji. *Journal für Freymaurer*, ki so ga leta 1784 tiskali v visoki nakladi 1000 izvodov, je stal pet goldinarjev in kupili so ga lahko le prostozidarski mojstri. Visoke cene literature smo navedli tudi iz ljubljanskih knjigotrških katalogov.

Želela sem pokazati, da so bili vplivnejši knjigotržci v raznih evropskih mestih med seboj povezani ne le s knjigami, ampak je bila med njimi tudi povezava na drugi ravni. Seveda seznam še zdaleč ni popoln, v okviru gibanja je njihovo število zanemarljivo majhno, a če preučujemo odstotek prostozidarjev med knjigarnarji, je ta presenetljivo velik, v nekaterih mestih jih je bilo kar polovica članov raznih lož. Kot člani prostozidarskih lož so skrbeli za razširjanje idej gibanja, obenem pa je to pomenilo garancijo za uspeh knjigarn. Morda lahko tako razložimo veliko mobilnost knjigarnarjev na primer med francoskimi, avstrijskimi in nemškimi mesti, in ne nazadnje tudi primer Korna in njegovo pot med Maastrichtom in Ljubljano ali pa Jeana Baptista Magnota iz Toulona na Dunaj.

Viri in literatura

Elektronski vir

The French Book Trade in Enlightenment Europe, 1769–1794: Mapping the Trade of the Société Typographique de Neuchâtel: <http://chop.leeds.ac.uk/stn/> pridobljeno 13. 3. 2013.

Časopis

Laibacher Zeitung s prilogami

Literatura

- Binder, Dieter A., *Skrivna družba*. Celje: Mohorjeva družba, 2008.
- Braida, Ludovica, *Il commercio delle idee. Editoria e circolazione del libro nella Torino del Settecento*. Studi e testi 2. Firenze: L. S. Olschki, 1995.
- Buchberger, Reinhard, *Hraschanky. Geschichte und Bibliographie einer Wiener Buchdruckerei (1785-1813)*. Wien: Hausarbeit zur Prüfung für den höheren Bibliotheksdienst, 2008.
- Dular, Anja, *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja*. Knjižnica Kronike 7. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2002.
- Durstmüller, Anton, *500 Jahre Druck in Österreich. Die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart I: 1482-1848*. Wien: Hauptverband der graphischen Unternehmungen, 1982.
- Ecsedy, Judit V., *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korába. 1473-1800*. Budapest: Balassi Kiadó, 1999.
- Faganel, Jože, *Zoisovi rokopisi. Popis I*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1999.
- Fay, Bernard, *La Franc-Maçonnerie et la révolution intellectuelle du XVIIIe siècle*. Paris: Librairie Française, 1961.
- Festschrift zum zweihundertjährigen Bestehen des Verlage C. Beck*. München: C. H. Beck 1963.
- Frajese, Vittorio, *Regolamentazione e controllo delle pubblicazioni negli antichi Stati italiani. Produzione e commercio della carta e del libro secc.XIII-XVIII*. Atti delle Settimane di studi e altri convegni 23. Firenze: Le Monnier 1992, str. 677–724.

- Frank, Peter R. & Frimmel, Johannes, *Buchwesen in Wien 1750-1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 4. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 2008.
- Frimmel, Johannes, *History of Books. 18th Century Studies in Austria 1945-2010*. Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich 4. Bochum: Dr. Dieter Winkler Verlag 2011, str. 227–244.
- Göllner, Carl, *Aspekte der Aufklärung in Siebenbürgen im 18. Jahrhundert. Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurer, Geellschaften, Clubs*. Berlin: Ulrich Camen, 1979, str. 153–160.
- Grabovszki, Ernst, *Der Buchhändler als Rechtssubjekt. Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 5. Wiesbaden: Harrassowitz, 2009, str. 153–161.
- Graubišić, Ante, *Slobodnozidarska loža »Budučnost u Osijeku (1779–1945). Ostavština osječke slobodnozidarske lože »Budnost«*. Osijek: Muzej Slavonije, 2003, str. 5–73.
- Grdina, Igor, Anton Tomaž Linhart. *Nova slovenska biografija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009, str. 123–148.
- Haug, Chritine, »In Frankreich nach Erscheinen verboten, sehr rat« - Zu den Distributions- und Vermarktungsstrategien von Geheimliteratur in der Habsburgermonarchie zur Zeit der Aufklärung. *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 5. Wiesbaden: Harrassowitz, 2009, str. 227–244.
- Henke, Rudolf Maria & Winkler, Gerhard, *Geschichte des Buchhandels in Linz*. Historisches Jahrbuch der Stadt Linz 1999/2000. Linz: Archiv der Stadt Linz 2002.
- Jaklin, Ingeborg, *Das österreichische Schulbuch im 18. Jahrhundert*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 3. Wien: Praesens, 2003.
- Junker, Carl, *Zum Buchwesen in Österreich. Gesammelte Schriften 1896-1927*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 2. Wien: Praesens 2001.
- Köllner, Alena, *Buchwesen in Prag. Von Václav Matěj Krameriu bis Jan Otto*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 1. Wien: Praesens 2000.
- Kostić, Strahinja K, *Serbische Freimaurer am Ende des 18. Jahrhunderts und ihre wissenschaftliche und literarische Tätigkeit. Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurer, Gesellschaften, Clubs*. Berlin: Ulrich Camen, 1979, str. 147–152.
- Košir, Matevž, *Prostozidarstvo v habsburški monarhiji v 18. stoletju ter prostozidarski loži »Združena srca» v Mariboru in »Dobrodelnost in stanovitnost» v Ljubljani*. *Kronika* 46, 1998, str. 41–65.
- Košir, Matevž - Vodopivec, Peter, *O prostozidarstvu in prostozidarjih na Slovenskem*. V: Binder, Dieter A., *Skrivna družba*. Celje: Mohorjeva družba, 2008, str. 265–285.
- Liegl, Eva, *Der Klagenfurter Buchhandel im 17. und 18. Jahrhundert*. Wien: Diplomarbeit 1993.
- Ludvik, Dušan, *Nemško gledališče v Ljubljani do leta 1790*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1957.
- Marek, Gabriele, *Die Gräffer'schen Buchhandlungen in Wien. Ein Beitrag zur Firmengeschichte mit dem Versuch einer Rekonstruktion der Verlag von »Rudolph Gräffer«, »Rudolph Gräffer & Compagnie«, »Aloys Blumauer« sowie »August Gräffer«*. Wien: Dipl. 1996.
- Martino, Alberto, *Die deutsche Leihbibliothek. Geschichte einer literarischen Institution (1756-1914)*. Beiträge zum Buch und Bibliothekswesen 29. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990.
- Mužić, Ivan, *Masonstvo u Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.
- Newole, Karl Ernst, *Die Offizin Kleinmayr in Klagenfurt bis zur Gründung der Zeitschrift »Carinthia«*. *Carinthia I* 144, 1954, str. 417–539.
- Nussbaumer, Erich, *Geistes Kärnten. Literatur- und Geistgeschichte des Landes*. Klagenfurt: Verlag Ferd. Kleinmayr, 1956.

- Olar, Kornelija - Čurčić, Lazar, Bečki štampar Stefan Novaković i rumunska knjiga. *Zbornik za istoriju* 24, 1981, str. 51–66.
- Pavercsik, Ilona, Anfänge norddeutsche Orientierung im ungarischen Buchhandel. *Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe*. Leipzig: Universität Leipzig, 2008, str. 123–148.
- Roper, Geoffrey, The Vienna Arabic Psalter of 1792 and the role of typography in European-Arab relations in the 18th century and earlier. *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*. Buchforschung. Beiträge zum Buchwesen in Österreich 5. Wiesbaden: Harrassowitz, 2009, str. 77–89.
- Rosenstrauch-Königsberg, Edith, Austrahlungen des Journals für Freimaurer. *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurer, Gesellschaften, Clubs*. Berlin: Ulrich Camen, 1979, str. 103–117.
- Vocelka, Karl, *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*. Österreichische Geschichte: 1699-1815 Wien: Ueberreuter 2001.
- Waquet, Françoise, Les publications par souscription dans l'Italie du primo Settecento. *Produzione e commercio della carta e del libro secc. XIII-XVIII*. Atti delle Settimane di studi e altri convegni 23. Firenze: Le Monnier 1992, str. 955–965.
- Wittmann, Reinhard, *Buchdruck und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zum literarischen Leben 1750-1880*. Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur 6. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1982
- Zwitter, Fran, Nov seznam frankofilov v Napoleonovi Iliriji, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 12, 1931, str. 48–50.

SUMMARY

Booksellers – Members of Masonic Lodges in the 18th Century

Anja Dular

In order to find its way to the reader, each book requires next to its author at least three people – a publisher, a printer, a bookseller or a network of booksellers. Some of these functions are compatible. Booksellers were the last link of the chain that spread ideas of the Enlightenment and Freemasonry in the 18th century and they themselves carried the highest risk of the responsibility for spreading of literature that was not always to the taste of the authorities – either ecclesiastical or secular. Thus it is thanks to them that the broader European area got to know French thinkers of the 18th century and Masonic ideas. We have come across many members of Masonic lodges among booksellers in various parts of Europe. Furthermore, the question occurs whether each individual who was selling books with Masonic contents or books that were intended for Masons was indeed a Freemason. One has to bear in mind that works with an air of “forbiddance” are always the most alluring and bring the highest financial gain, which is most certainly every bookseller’s aim.

The most widely spread reading matter in the 18th century – prayer books and hymn books cost from 10 to 15 *kreutzer*, while publications intended for Freemasons were relatively expensive and some of them were not allowed to be sold over the counter.

The booksellers’ attitude towards Freemasonry, or rather vice versa, the Freemasons’ attitude towards booksellers was interdependent. Namely, the 18th century was the period when

the printed word had hardly any competition in dissemination of pieces of information. New bookshops were established in every bigger city, the flow of reading material was substantial, books bringing new ideas from the field of philosophy, science and technology could be purchased as well as travelogues and books containing descriptions of remote places. The interest in various European languages increased – English, Dutch. Locally, languages of the area started to win recognition, medical, theological and legal publications were no longer written predominantly in Latin. When examining bookselling in the 18th century, if they wish to emphasise the variety of the range and new publications on the market, researchers most frequently bring up works by Voltaire.

In the 18th century, bookselling was in full swing, which is to be brought into connection with an increased number of readers from the ranks of professors, clergy, officers, teachers, physicians, lawyers, students but also merchants, tradesmen, bankers and factory-owners, which is linked with an increase in the number of bookshops. It is estimated that in 1700 there were merely 500 bookshops in Central Europe, many of them were small. In the course of the century, their number increased, so that in 1780 only in Vienna there were 21 bookshops and five antiquarian bookshops. Between 1780 and 1791, as many as 32 printing works were established. As a comparison, let us state that in 1700 there was a single printing works in Ljubljana, with a bookshop adjacent to it, books were occasionally sold also by two bookbinders; in 1780, four bookshops operated simultaneously, in 1782 seven. The considerable increase in the number of booksellers is undoubtedly linked to the broader circle of readers, the difference between the years 1780 and 1782 is related to the Patent of Toleration and thus merchants' greater mobility.

Individual booksellers that were active in individual lands of the Habsburg Monarchy have been traced. It is clear from their biographies that they belonged to various Masonic lodges. By means of the range of books that was presented in sales catalogues, we were able to determine that some of them were at least supporters of the movement.

The list of booksellers-Freemasons is incomplete since it was compiled by means of literature and not by means of archival sources. The majority of data has been obtained for booksellers in Vienna, but booksellers-Freemasons were present also in other lands – Bohemia, Carinthia and Carniola. The finding that their number within the movement remains negligible holds true, yet if we observe the percentage of Freemasons among booksellers, it is surprisingly high. In some cities, almost half of them were members of various Masonic lodges. As Freemasons they attended to the spreading of the movement's ideas, which at the same time represented a guarantee for bookshops' financial success.

Perhaps in this way, one can explain the mobility of booksellers, particularly that of members of the Masonic association, e.g. of French, Austrian and German cities. Let us mention two examples, that of Viljem Henrik Korn and his life journey from Maastricht to Ljubljana and Jean Baptiste Magnot from Toulon to Vienna.

Mateja Ratej

Slovenske hišne pomočnice v Beogradu pod okriljem Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke v tridesetih letih 20. stoletja

UDK 647-051:329.3(497.111)

RATEJ Mateja, dr. zgodovine, znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, SI-1001 Ljubljana, Novi trg 2, mratej@zrc-sazu.si

Slovenske hišne pomočnice v Beogradu pod okriljem Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke v tridesetih letih 20. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana 68/2014 (150), št. 3–4, str. 372–387, cit. 75

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtorica se v prispevku ukvarja z delovanjem Zveze služkinj/Slomškove družine v Beogradu v tridesetih letih 20. stoletja. V prvem delu članka prikaže politično podobo Kraljevine Jugoslavije ob nastopu kraljeve diktature leta 1929 in vlogo največje slovenske politične stranke (SLS), ki je v polju političnega predstavljalala interese Katoliške cerkve. V začetku tridesetih let 20. stoletja so katoliško usmerjene hišne pomočnice poglobile, utrdile in razširile delovanje svoje organizacije, kar v pogojih diktature, ko so bile politične stranke razpuščene, in ob Koroščevih stikih z organizacijo nakazuje na finančni in/ali kadrovski vpliv (razpuščene) SLS. V drugi polovici tridesetih let se je močna stanovska organizacija služkinj prilegala ideji o stanovskem parlamentarizmu. Zagovornik ideje Anton Korošec je delovanje Slomškove družine v javnosti podpiral, o čemer je govora v drugem delu članka.

Ključne besede: hišne pomočnice, Beograd, Katoliška cerkev, Slovenska ljudska stranka, 1930–1940

Avtorski izvleček

UDC 647-051:329.3(497.111)

RATEJ Mateja, PhD, Research Fellow, Institute of Cultural History ZRC SAZU, SI-1001 Ljubljana, Novi trg 2, mratej@zrc-sazu.si

Slovene Maids in Belgrade under the Auspices of the Catholic Church and the (Dissolved) Slovene People's Party in the 1930s

Zgodovinski časopis/Historical Review, Ljubljana 68/2014 (150), No. 3–4, pp. 372–387, 75 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

In the contribution, the author discusses the activities of the Association of Maids/Slomšek Family in Belgrade in the 1930s. In the first part, the political image of Kingdom of Yugoslavia is presented upon the establishment of King's dictatorship in 1929 along with the role of the biggest Slovene political party (Slovene People's Party, i.e. SPP) which in the sphere of politics represented the interest of the Catholic Church. In the early 1930s, Catholic-oriented domestic servants deepened, strengthened and widened the activities of their organization, which during the dictatorship, in the period of dissolution of political parties and along with Korošec's contacts with the organization, points to the impact of the (dissolved) SPP in terms of finances and personnel. In the late 1930s, this powerful rank organization fit into the idea of rank parliamentarism. Anton Korošec, an advocate of the idea, expressed his public support for the activity of the organization Slomšek's Family, which is discussed in the second part of the contribution.

Key words: maids, Belgrade, the Catholic Church, the Slovene People's Party, 1930–1940

Author's Abstract

Tako sem prišla semkaj, dragi moj!
Ti ne veš, kako je hudo!
Brez okna je izba na podstrešju
in polnoč je, ko sem vžgala svečo,
da ti pišem v daljni kraj.
Gospod in gospa sta šla v kino
in mene zebe. Mrzla je izba
in gospa je zame železo in kamen.
Pa sem tako mlada in tako trpim!¹

Prelomni dogodki v sicer prislovično burni politični dinamiki prve jugoslovanske države so začeli teči, ko je kralj Aleksander Karađorđević po vladni krizi, ki jo je sprožil atentat na hrvaške poslance v Narodni skupščini, 24. julija 1928 prvič v zgodovini jugoslovanske države poveril mandat za sestavo vlade Slovincu – načelniku Slovenske ljudske stranke Antonu Korošcu. Ta je nekaj dni zatem sestavil koalicijsko vlado in v njej opravljal tudi funkcijo ministra za notranje zadeve,² četudi so ga bremenile nepojasnjene okoliščine v zvezi z atentatom na hrvaške poslance. Skrajna zaostritev notranjepolitične slike v državi po smrti hrvaškega političnega voditelja Stjepana Radića je dokončno prepričala kralja, da se je začel pripravljati na diktaturo.³ Vodstvo Slovenske ljudske stranke je 30. novembra 1928 nagovorilo pristaše in državljane z: »Živio Njegovo Veličanstvo kralj Aleksander! Bog čuvaj našo domovino v vernih rokah poštenih in ljudskih politikov!«⁴

Po razglasitvi kraljeve diktature 6. januarja 1929, razveljavitvi vidovdanske ustave iz leta 1921 in razpustitvi Narodne skupščine je novi predsednik vlade Petar Živković še istega dne izdal Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi, ki je med drugim prepovedal delovanje političnih strank z verskim in plemenskim (tj. nacionalnim) obeležjem.⁵ Ukaz o razpustu Slovenske ljudske stranke je izšel 22. januarja 1929. Vodstvo je samoiniciativno zaprlo tajništva stranke.⁶ Načelnik Korošec je na pristaše in člane stranke 23. januarja 1929 naslovil apel o mirnem

¹ Seliškar, *Pismo*, 66–67.

² Dr. Korošec je sinoči dobil mandat, *Slovenec*, 25. 7. 1928, 1.

³ Mandat za sestavo vlade ima dr. Korošec, *Jutro*, 25. 7. 1928, 1.

⁴ Ves narod praznuje, *Slovenec*, 1. 12. 1928, 3.

⁵ Zakon o zaščiti javne varnosti in reda, *Slovenec*, 8. 1. 1929, 1.

⁶ Slovenska ljudska stranka razpuščena, *Slovenec*, 23. 1. 1929, 1.

prehodu s političnega na kulturno, gospodarsko in humanitarno področje za zadostitev državnim interesom.⁷

Anton Korošec je po pisanju ljubljanskega škofa Jegliča v času svoje predsedniške funkcije Aleksandru večkrat predlagal uvedbo diktature za rešitev parlamentarne krize,⁸ njegovo odločitev o vstopu v diktatorsko vlado Petra Živkovića pa je pozdravilo tudi vodstvo Katoliške cerkve – jugoslovanski škofje so ga obiskali takoj po sprejemu pri kralju 22. januarja 1929.⁹ (Razpuščena) Slovenska ljudska stranka je ob zadržku, da gre v osnovi za avtoritarno gesto, šestojanuarsko diktaturo sprejela kot korak k sklenitvi narodnega sporazuma in kot dokaz o pravilnosti svoje politike.¹⁰ Čeprav je (razpuščena) Slovenska ljudska stranka ob oktroiranju ustave septembra 1931 izstopila iz vlade, so poudarili, da temelji ustava na demokratičnih načelih zahodnoevropskih demokracij.¹¹ Dobro leto po tem so po hrvaškem zgledu v razvpitih punktacijah v imenu demokracije spet zahtevali avtonomni položaj Slovencev v Kraljevini Jugoslaviji.¹² Vrh nekdanje stranke je bil po objavi punktacij januarja 1933 konfiniran, Korošec pa se je s Hvara, kjer ni preveč trpel, vrnil po atentatu na kralja Aleksandra oktobra 1934. Organizacijska infrastruktura (razpuščene) SLS je v tem času delovala prikrito, a učinkovito. Množica nepolitičnih organizacij, ki so že dotlej delovale pod izključnim vplivom Slovenske ljudske stranke, je v tem času postala eden od organizacijskih stebrov ilegalne stranke.¹³

Konstelacijo razmerij, ki so na ravni politike parlamentarnih strank ob nastopu kraljeve diktature leta 1929 sestavljala slovensko-srbske imaginarije, je zato treba imeti pred očmi tudi, ko govorimo o slovenskih hišnih pomočnicah (kakor bom v nadaljevanju imenovala služkinje, sobarice, kuharice idr. gospodinjsko pomoč) v Beogradu. Politični kontekst namreč nakazuje na vlogo in prizadevanja Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke kot njene podaljšane roke v polju političnega v zvezi z organiziranjem hišnih pomočnic v jugoslovanski pravoslavni prestolnici. Zveza služkinj (od srede tridesetih let 20. stoletja Slomškova družina) v Beogradu je v začetku tridesetih letih 20. stoletja doživljala poglobitev, utrditev in razširitev delovanja; med drugim je postala »stanovsko društvo na krščanskih načelih« in »društvo s socialno-humanitarnim ciljem«. ¹⁴ Domnevamo lahko, da je bila poglobitev, utrditev in razširitev delovanja katoliške organizacije slovenskih hišnih pomočnic po razglasitvi diktature povezana tudi s finančnimi in/ali kastrovskimi vložki Koroščeve stranke.

Katoliški cerkvi je delovanje v smeri združevanja slovenskih hišnih pomočnic v Beogradu poleg drugega narekovala poudarjena skrb za katoliško moralo in slovensko nacionalno substanco, zaradi česar so bila katoliška društva Sloven-

⁷ Vsem somišljenikom!, Slovenec, 23. 1. 1929, 1.

⁸ Jeglič, *Dnevnik*, 11. 1. 1929.

⁹ Škofje v Belgradu, Slovenec, 23. 1. 1929, 1.

¹⁰ Jeglič, *Dnevnik*, 6. 1. 1929.

¹¹ Kralj izdal ustavo na demokratičnih načelih, Slovenec, 3. 9. 1931, 1.

¹² Demokracija v samoupravi, Slovenec, 16. 11. 1932, 1.

¹³ Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 76, 79, 179, 180.

¹⁴ Kaj smo?, Naše ognjišče, september 1931, 3-4.

cev v Beogradu s strani (nacionalnemu unitarizmu zveste) slovenske liberalne politike označena kot separatistična.¹⁵ Avtonomistična ideja je bila hkrati idejna srčika delovanja Slovenske ljudske stranke do nastopa diktature, avtonomistični državnopravni program (1921) pa je predstavljal bistveno točko strankine identitete in ključno integrativno točko slovenske politične države in kulturne samopercepcije v jugoslovanskem političnem diskurzu sploh.¹⁶

Slovenci so se začeli v Beograd množično izseljevati po oblikovanju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (1918), kar je bilo povezano z vlogo prestolnice v prvi jugoslovanski državi.¹⁷ Po nekaterih ocenah časnikov je pred začetkom druge svetovne vojne v Beogradu živelo med 6.000 in 10.000 Slovencev,¹⁸ kar potrjujejo tudi popisi prebivalstva (leta 1921 je v Beogradu živelo okrog 1.000 Slovencev, leta 1931 okrog 6.000, takoj po drugi svetovni vojni pa okrog 10.000). Dobro uveljavljeni so bili trgovci in obrtniki. Med slovenskimi migrantskimi delavci v Beogradu so izstopale hišne pomočnice, ki jih je bilo v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja po ocenah časopisa za služkinje do 2.000 in so jih rade zaposlovale premožnejše beograjske družine.¹⁹

Priljubljeno nedeljsko zbirališče (katoliških) Slovencev v Beogradu je bila cerkev Kristusa kralja na Krunski ulici,²⁰ ki je bila sedež največje katoliške župnije v mestu in kjer so vsako nedeljo ob 5.30 potekale maše v slovenskem jeziku.²¹ Na Krunski ulici je bila med drugim špecerijska trgovina Franca Doberška, ki je slovela kot najznamenitejša slovenska trgovina v mestu.²² Doberšek je ponujal slovensko blago, denimo, kranjske klobase, bučno olje, ajdovo moko, suhe štajerske gobe, slovenska jabolka in vina ipd.²³

Da so Beograščani slovenske hišne pomočnice poznali že pred prvo svetovno vojno, je pisal goriški publicist, novinar, politik in še kaj Andrej Gabršček, ki je opisal zgodbo Srbkinje s slovenskimi koreninami Jelene Vukasović-Štiebil. Ob obisku Vipavskega se ji je vtisnila v spomin usoda Aleksandrink, zato je leta 1913 svojo pobudo poslala goriškemu tisku: »Razmišljala sem, ali bi ne bilo mogoče takim slovenskim dekletom preskrbeti služb v bratski srbski zemlji, kjer bi obdržale svojo narodnost, bi ne bile od rodne zemlje tako strašno daleč oddaljene in bi končno živele v krogu svojih srbskih sester.« V sodelovanju s srbskim društvom Kolo srpskih sestara v Beogradu je omogočila, da so se mogle Goričanke ob prihodu v tedaj še srbsko prestolnico na enem mestu informirati o mestu in o prostih službah. Pod budnim očesom Bogomile Volarič je dotok goriških hišnih pomočnic v Beograd tekkel do prve svetovne vojne, ko so goriške hišne pomočnice večkrat

¹⁵ Iz naše diaspore; Naše ognjišče, Slovenec, 1. 1. 1936, 23.

¹⁶ Ratej, *Avtonomistična ideja v Slovenski ljudski stranki*, 375–395.

¹⁷ Kržišnik Bukić, *Slovenci v Beogradu*, 546.

¹⁸ Slovenci v Beogradu in še dalje na jugu, Slovenec, 1. 1. 1939 – novoletna priloga.

¹⁹ Iz naše diaspore; Naše ognjišče, Slovenec, 1. 1. 1936, 23.

²⁰ Ravnik, *Nekaj pogledov v preteklost*, 177.

²¹ Služba božja, Naše ognjišče, september 1931, 7.

²² Žvan, *Slovenci v Beogradu*, 34.

²³ Trgovina Franca Dobrškega – reklama, Naše ognjišče, september 1931, zadnja stran.

bežale v Francijo skupaj s svojimi delodajalci.²⁴

Bolče Žvan je v svojem delu o Slovencih v Beogradu (1932) zapisal, da se je tip slovenske hišne pomočnice v Beogradu zelo uveljavil: »Naša dekleta služijo v najboljših hišah, pri ministrskih in diplomatskih družinah, v domovih industrijcev, veletrgovcev, zdravnikov, odvetnikov itd.«²⁵ Predsodek o pridnih in snažnih slovenskih hišnih pomočnicah se je ohranil do danes, saj tudi potomci slovenskih izseljencev v Beogradu zatrjujejo, da so se Slovenke zaradi pridnosti in privzgojene čistoče zlahka poročale s srbskimi partnerji in si v Beogradu ustvarile družine.²⁶ Po pisanju Bolčeta Žvana so veroizpoved ob poroki večkrat zamenjali moški kot ženske.²⁷

Začetki delovanja Zveze služkinj segajo v leto 1920, ko je bila oblikovanja pod imenom Savez služkinja. Društvo so sprva vodili slovenski študentje in sposobnejša dekleta. Težišče društvenega delovanja je bilo namenjeno srečevanju deklet ob predavanjih, deklamacijah in petju. Kaplan Davorin Medved je delovanje društva sistematiziral in nadgradil, mu dodal še dramski krožek, predvsem pa je članice navajal na medsebojno pomoč. Leta 1927 je predsedstvo društva prevzela Julka Serjanec, pod njenim vodstvom pa so si članice kupile društveno zastavo in najele manjšo sobo za prenočišče brezposelnim služkinjam. Najemnino so plačevale članice s prispevki. Leta 1929 je predsedstvo društva prevzela Minka Sagadin, ki je na začetku tridesetih let 20. stoletja nadaljevala dramsko, pevsko in izobraževalno dejavnost društva.²⁸

Članice so praznovale materinske dneve, obletnice koroškega plebiscita, Miklavževe in božične večere, posebej množična pa je bila proslava ob osemdesetletnici ljubljanskega nadškofa Antona Bonaventure Jegliča. Za poglobitev in utrditev verskega življenja so služkinje v svojo organizacijo uvedle duhovne vaje, postne pridige in druge cerkvene obrede za vernice. Začele so razmišljati o lastnem domu, kjer bi lahko še bolj utrdile svojo dejavnost.²⁹ V prostorih župnišča cerkve so se pod vodstvom kaplana Tomaža Ulage odvijali tedenski sestanki članic Zveze služkinj; tam je bilo tudi društveno zavetišče kot kratkotrajen prehodni dom za brezposelne članice.³⁰ Ulaga je v tridesetih letih 20. stoletja nastopal kot duhovni vodja slovenskih služkinj v Beogradu, hkrati pa je bil aktiven tudi v uspešno delujočem slovenskem (prav tako katoliškem) Prosvetnem društvu v Beogradu.³¹

Leta 1930 je Zveza služkinj v Beogradu štela 180 članic,³² slovenske nedeljske maše v cerkvi Kristusa kralja pa jih je obiskovalo tudi do 200. Zatorej so si članice postavile za cilj privabiti vsaj še nekaj od tistih hišnih pomočnic slovenskega rodu v

²⁴ Gabršček, *Goriški Slovenci*, 432.

²⁵ Žvan, *Slovenci v Beogradu*, 42.

²⁶ Kropelj, *Nekaj utrinkov o društvu Slovencev*, 218.

²⁷ Žvan, *Slovenci v Beogradu*, 51.

²⁸ Kratek pregled o delu društva 'Savez služkinja' v Beogradu, Naše ognjišče, september 1931, 3.

²⁹ Prav tam.

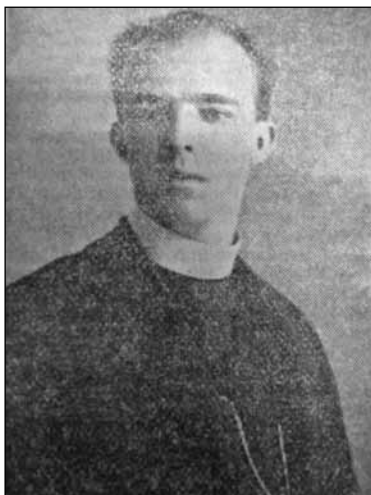
³⁰ Društveno zavetišče, Naše ognjišče, september 1931, 7; Slovenska dekleta v Belgradu, Slovenec, 30. 11. 1931, 3.

³¹ Žvan, *Slovenci v Beogradu*, 61–62.

³² Slovenska dekleta v Belgradu, Slovenec, 30. 11. 1930, 3.

Beogradu, ki niso bile organizirane v okviru katoliške organizacije.³³ Poleg prizadevanj za izgraditev oz. nakup lastnega doma je tako leta 1930 pod pokroviteljstvom Katoliške cerkve začel izhajati mesečnik Zveze služkinj v Beogradu Naše ognjišče; do junija 1931 je izšlo šest litografiranih števil, nato pa je septembra 1931 izšla prva tiskana številka. Vilko Bojc, ki je sodeloval kot pisec člankov v Naše ognjišče, je bil že prej pogost obiskovalec srečanj hišnih pomočnic v okviru Zveze služkinj. Uredništvo glasila je bilo na Krunski ulici 23, kjer je v neposredni bližini cerkve Kristusa kralja na isti ulici stanoval urednik mesečnika Tomaž Ulaga.³⁴

Ulagi je v prvem uvodniku Našega ognjišča zapisal, da je mesečnik namenjen hišnim pomočnicam kot pomoč pri negovanju trojne zvestobe: zvestobe veri, zvestobe slovenskemu jeziku in zaveze, da bodo »med (srbskimi, op. p.) brati in sestrami rože slovenskih livad: neomajne kot stene Triglava, čiste kot naš planinski zrak, neustrašne čuvarice ognja v templju! Vedno uslužne, nikdar na prodaj!« Poučaril je, da je glasilo namenjeno tudi slovenskim bralcem, da bi spoznali življenje slovenskih deklet v Beogradu, in tako lažje darovali za izgraditev skupnega doma zanje.³⁵ Upal je, da bodo po svoji moralni dolžnosti sredstva izdatno darovale tudi beograjske družine, ki so zaposlovale Slovenke, in slovenski denarni zavodi.³⁶

Sl. 1 - Kaplan Tomaž Ulaga (vir: Slovenec, 1. 1. 1934)

V svojih javnih nastopih so članice Zveze služkinj ponavljale, da je »moralna nevarnost za naša dekleta v Beogradu in sploh v vsakem tukajšnjem mestu zelo velika«. Razumele so, da nenadzorovana dekleta v jugoslovanski prestolnici moralno in telesno hitro propadajo, s čimer povzročajo veliko škodo (slovenskemu) »narodnemu telesu«. »Notranji duševni ustroj« beograjskega mestnega človeka

³³ Slovenska dekleta v Belgradu in Srbiji, Domoljub, 5. 2. 1930, 1.

³⁴ Naše ognjišče, september 1931, 2.

³⁵ Komu in zakaj?, Naše ognjišče, September 1931, 1.

³⁶ Slovenske služkinje v Belgradu za svoj dom, Slovenec, 29. 1. 1931, 6.

naj bi bil poguben za sicer snažna in skrbna, a lahkoverna slovenska dekleta, ki so nekatera »moralno globoko, globoko padla«. ³⁷

Zveza služkinj je poskušala poskrbeti, da bi se slovenska dekleta moralno čista vračala domov in si s prihranki na slovenskih tleh ustvarjala slovenske družine. ³⁸ V narodno obrambnem, pokroviteljskem in zaščitniškem tonu so bili na začetku tridesetih let prejšnjega stoletja k darovanju finančnih sredstev za izgraditev doma nagovorjeni tudi bralci Slovenca: »Kdor čuti slovensko, kdor čuti pošteno in prav, bo od srca rad izpolnil položnico /.../ vsaj z malim darom, ki pa bo za naša dekleta neprecenljive vrednosti. Res je veliko potreb, ki terjajo veliko žrtev, toda dom slovenskih služkinj je naša prva dolžnost! Moramo namreč poudariti dejstvo, da so slovenska dekleta čestokrat merilo in barometer za ugled Slovencev pri naših (srbskih, op. p.) bratih.« ³⁹

Da je Katoliška cerkev v tridesetih letih namenjala posebno skrb socialni skupni hišnih pomočnic, priča tudi leposlovno delo Mare Hus Njene službe; povest služkinje, ki je prežeto s katoliško mislijo in s primeri, kako si lahko hišna pomočnica z vero v boga olajša trpljenje ob težkem delu daleč od doma, ki je pogosto vodilo v samomor. »To je torej zdaj moja soba?» je razočarano vzdihnila Zora, ko je s težavo ogledovala mračni, ozki kot z majhnim oknom visoko pod stropom, ki je gledalo na večno mračno in vlažno dvorišče. Po sivih zidovih sta risali vlaga in plesen prečudne zelenkaste oblike. Na stropu so se očrtavali že celi oblaki. Po pravici rečeno, to ni bila soba, ampak prostor, ki je bil kedaj za kuhinjsko shrambo, a so ga pozneje prelevili v sobo za služkinjo. Izvlekli so omaro in police ter porinili vanj posteljo v obliki dolgega, votlega zaboja, ki je bil v sili tudi za mizo. S širokim pokrovom se odpira in zapira, kakor nerodna mentrga. V sobi je dišalo po trohnobi kakor v grobnici. Postelja je bila sicer za Zoro prekratka, pa kdo bi se menil za take malenkosti. ⁴⁰

Miselnost strahu pred neznanim velikim mestom s prebivalci druge vere je v skladu s tem širil tudi časnik *Slovenec*. Tako ni nenavadno, da je v časopisnih poročilih ravno najstniška slovenska služkinja v Beogradu naletela na tradicionalnega muslimana, ki ji je obljubljal bogastvo, po poroki z njim pa je dobila le feredžo, tepež in domači zapor. ⁴¹ Podobno strašljivo in svareče zveni poročilo o izprijenem beograjskem zdravniku, ki je abortuse mladim dekletom opravljal kar na svojem domu, zarodke in žive novorojenčke pa kuril v domačem ognjišču, da se je krematorijski duh širil po ulici. ⁴² Iz lastne družinske zgodovine poznam primer dekleta iz Slovenske Bistrice, hišne pomočnice v Beogradu med obema vojnama, ki je potem, ko je v jugoslovanski prestolnici rodila sina, nekajmesečnega otroka pripeljala k babici, kjer je odrasel v sovraštvu do (lahkožive) matere, ki ga je zapustila.

(Še malo ne nerazložljiva) ironija ob tem je, da je v tesni navezavi na katoliške

³⁷ Slovenska dekleta v Belgradu, Domoljub, 5. 2. 1930, 1.

³⁸ Iz naše diaspore, Slovenec, 1. 1. 1936, 23.

³⁹ Slovenske služkinje v Beogradu za svoj dom, Slovenec, 29. 1. 1931, 6.

⁴⁰ Hus, *Njene službe*, 15.

⁴¹ Žaloigra mlade Slovenke v južni Srbiji, Slovenec, 25. 8. 1936, 4.

⁴² Znamenje časa, Slovenec, 24. 7. 1936, 7.

vrednote v Slovenski ljudski stranki konec tridesetih let prejšnjega stoletja potekala izjemna politizacija nizke rodnosti. Ban Dravske banovine Marko Natlačen (Slovenska ljudska stranka) je sredi februarja 1940 v banskem svetu prebral poročilo o gibanju prebivalstva na Slovenskem. Porazno poročilo, kot se je izrazil komentator Slovenca in nadaljeval, da se slovenskemu narodu ni treba bati tujih osvajalcev, ker se bo sam iztrebil. Ban Natlačen je povedal, da je naravni prirastek na Slovenskem še po koncu svetovne vojne veliko obetal, a je začel v tridesetih letih strmo padati. »Socialna bolezen padanja rojstev je močno zajela naše meščanstvo, globoko se je vgnezdila med delavstvom in sega v mnogih krajih tudi že po kmetu,« je ban Natlačen vlekel meje med razredi in nazadnje svareče zažugal: padanje rojstev ni le socialna, tudi moralna bolezen je! Ban Dravske banovine je seveda meril na abortus. Imenoval ga je bela kuga, zdravnike, ki so ga izvajali, pa morilci in najostudnejši škodljivci naroda.⁴³

Da so bile nekatere usode slovenskih služkinj v Beogradu med obema vojnoma vse prej kot nesrečne, dokazuje primer služkinje z Radomerščaka v Prekiji. V Beogradu, kjer je služila v družini judovskega proizvajalca čokolade, je spoznala čevljarja, Slovenca iz Bizovika pri Ljubljani, s katerim sta se poročila. Nevestin gospodar je mladoporočencema ponudil oskrbnitvo svoje hiše v središču Beograda, ki sta ga z veseljem sprejela. Tako je raziskovalki Mojci Ravnik pripovedoval sin obeh Slovencev, ki še zmeraj živi v Beogradu.⁴⁴

Avtor več člankov o položaju slovenskih hišnih pomočnic v Beogradu Vilko Bojc je čas kratkotrajne brezposelnosti hišne pomočnice označeval za najbolj nevaren čas, »da v pomanjkanju sredstev za samoprehrano pade«, saj sta jo lahko gospodar ali gospodinja v vsakem trenutku brez odpravnine postavila na cesto.⁴⁵ Za slovenski prostor je sicer v tridesetih letih prejšnjega stoletja veljala Naredba o službenem razmerju hišnih in gospodinjskih poslov, po kateri je posel lahko ob nekrivdni prekinitvi delovnega razmerja po desetletni neprekinjeni zaposlitvi od delodajalca zahteval odpravnino v višini četrte letne plače.⁴⁶

Slovenska dekleta v Beogradu so se morala po podatkih Zveze služkinj nenehno boriti s svojimi gospodarji za poštenje in čast in so velikokrat žrtvovala dobro službo za ohranitev osebne integritete in da so lahko obiskovala nedeljske slovenske maše.⁴⁷ Spolno nadlegovanje služkinje na delovnem mestu je v svojem delu tematizirala tudi Mara Hus: »S široko kretnjo ji je ponudil polno pest zmečkanih bankovcev. Oči so se ji razširile v silnem presenečenju. A samo za hip. Ko je zapazila bankovce, je prebledela. Pred sabo je videla samo dvojce vodeno plavih oči, ki so ji mežikale v gnusnih solzah. Ko pa je stegnil tresoče se roke k njej, je za korak odstopila, stisnila pest in z vso silo udarila na sredo med ostudne oči. Z vso močjo ga je pahnila od sebe, da se je opotekel proti vratom in je desnica spustila

⁴³ Nazadujemo!, Slovenec, 16. 2. 1940, 1.

⁴⁴ Ravnik, *Nekaj pogledov v preteklost*, 170.

⁴⁵ Slovenske služkinje v Belgradu za svoj dom, Slovenec, 29. 1. 1931, 6; Naše ognjišče, september 1931, 4.

⁴⁶ Odpravnina hišnih in gospodinjskih poslov, Slovenec, 21. 6. 1936, 12.

⁴⁷ Slovenska dekleta v Belgradu, Domoljub, 5. 2. 1930, 1.

bankovce na tla. V tistem hipu so se na hodniku odprla vrata in gospa je obstala pred klavno sliko svojega moža.«⁴⁸

Predstavljamo si lahko, da sta bili Ljubljana in Beograd med svetovnima vojnoma zaradi slabših transportnih in medijskih povezav časovno in kulturno še precej bolj oddaljeni mesti kot sta danes. Da so se vsaj pišoči ljudje slabega medsebojnega poznavanja zavedali in poskušali preseči predsodke, potrjujejo misli srbskega časnikarja Živojina Cvetkovića, ki je leta 1933 v *Slovencu* zapisal: »Obžalovanja je vredno, da se (Slovenci in Srbi, op. p.) med seboj premalo poznamo. Živimo v isti državi, hranimo se z istim kruhom in vendar skrivamo na kraju naših misli neko krivo prepričanje, ki ga tudi ne popravljamo. Rajši ostanemo slabo poučeni, kakor da bi z majhnim trudom prišli do prave resnice. Zato nam je lahko nevarna tudi najmanjša napačna kritika, ki ruši naše skupne bratske simpatije.«⁴⁹

Beograd je med obema vojnoma spadal med najdražja jugoslovanska mesta in tudi hišne pomočnice niso bile slabo plačane. Na začetku tridesetih let 20. stoletja so poleg napitnin in priložnostnih darov prejemale do 700 dinarjev mesečnega dohodka. Za primerjavo povejmo, da je bilo treba za kino vstopnico odšteti do 7 dinarjev, za letno naročnino na mesečnik Naše ognjišče 30 dinarjev, za najem opremljene sobe na obrobju mesta pa od 250 do 400 dinarjev.⁵⁰ Zaslužek je v času velike gospodarske krize množično privabljal tudi hišne pomočnice, a že prva tiskana številka Našega ognjišča je vsebovala svarečo notico »dekletom tam doma«, ki jih je očaral duh prestolnice: »Ne hodite v Beograd, ne verjemite tistim, ki vam pišejo, da je tukaj zelo ugodno. Tukaj je hudo, bolj kot drugod, dobre službe se težko dobijo. In ko bi vedele, koliko trpljenja, koliko ponižanja morajo dekleta tu prestati, koliko jih zboli vsled prenapornega dela, kakšnim nevarnostim so tu izpostavljene, nobena bi več ne prišla sem.«⁵¹

Slovenska komunistka Marija Žumer je bila sredi tridesetih let 20. stoletja zaradi političnega delovanja zaprta v zloglasnem beograjskem zaporu, Glavnjači. O tam zaprtih Slovenkah (zaradi beračenja, prostitucije ipd.) je pisala v duhu, ki ni želel moralizirati. Na problem je gledala v sociološki perspektivi in Glavnjačo opisala kot veliko slabost sodobne družbe, ki rešuje socialne probleme tako, da jih izolira, nadzoruje in kaznuje. O hišnih pomočnicah je zapisala, da ni bolj izkoriščanih ljudi, kakor so one, »pravcate sužnje«, ki garajo po šestnajst in več ur dnevno.⁵²

Ni dvoma, da je bila socialna stiska mladih žensk, ki so se preživljale kot hišne pomočnice v Beogradu, v veliko primerih na meji neznosnega, ne nazadnje že kar stereotipno prisotnost problematike v imaginariju tedanjega časa dokazujeta tudi Seliškarjevi pesmi v uvodu in zaključku razprave. Ne glede na to pa je drža Katoliške cerkve in (razpuščene) Slovenske ljudske stranke do skupnosti hišnih pomočnic v sebi nosila več kot zgolj skrb za socialno varnost. V sebi je nosila

⁴⁸ Hus, *Njene službe*, 18–19.

⁴⁹ Živojin Cvetković, Slovenija – izpod peresa srbskega časnikarskega poročevalca, *Slovenec*, 7. 6. 1933, 2.

⁵⁰ Žvan, *Slovenci v Beogradu*, 21, 42–43.

⁵¹ Dekletom tam doma, Naše ognjišče, september 1931, 7.

⁵² Žumer, *Sedemdeset dni v Glavnjači*, 7, 10.

vsaj še močan pečat odpora in strahu pred pravoslavljem, izrazit nacionalni naboj ter – kot bomo videli v nadaljevanju – intenco po stanovski organiziranosti družbe.

Prednostna naloga 24. junija 1935 oblikovane vlade Milana Stojadinovića, ki so jo sestavljale nekdanje Narodna radikalna stranka, Slovenska ljudska stranka in Jugoslovanska muslimanska organizacija, je bila prenova jugoslovanskega gospodarstva zaradi posledic svetovne ekonomske krize. Anton Korošec, ki je že od jeseni 1934 kazal želje po vstopu v vlado, je igral eno od ključnih vlog pri oblikovanju vlade in njenih političnih usmeritev.⁵³ Sredi avgusta 1935 je dobro delo trojice politikov potrdil tudi uspeh pri organizaciji vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice, ki je ob izrekanju za državno in narodno edinstvo zagovarjala široko samoupravno ureditev države.⁵⁴ Svoj obstoj je utemeljila z obljubo, da bo oživila politično življenje na podlagi demokracije in parlamentarizma.⁵⁵

Voditelji Jugoslovanske radikalne zajednice – Milan Stojadinović, Anton Korošec in Mehmed Spaho – so si striktno razdelili interesna področja v Kraljevini Jugoslaviji; nominalni vodja stranke Stojadinović je imel izključno oblast v Srbiji, podpredsednika Korošec in Spaho pa v Sloveniji ter Bosni in Hercegovini.⁵⁶ Čeprav je Komunistična partija Jugoslavije vsedržavno stranko označila kot »mešanico demokratičnih, polfašističnih in fašističnih elementov«, je premier zatrjeval, da bo vlada, ki je vnesla postavko o demokratizaciji političnega življenja v svoj politični manifest, le-to izvedla samo v pogojih »disciplinirane države« državljanov, ki se bodo izogibali političnim »eksczesom«.⁵⁷

Korošec je pristop (razpuščene) Slovenske ljudske stranke k vsedržavni stranki izvedel sam, četudi je ožje strankino vodstvo v naglici obvestil o odločitvi.⁵⁸ Medtem ko je leta 1928 kot premier pod kraljevim nadzorom sodeloval pri ukinjanju demokratičnih parlamentarnih institucij, je bila Stojadinovićevega vlada oblikovana s predpostavko, da parlamentarne institucije po kraljevi smrti ponovno vzpostavlja. Anton Korošec je v okviru te politike vlagal prizadevanja v populariziranje stanovskega (korporativnega) parlamentarizma.⁵⁹

Četudi torej humanitarni, prosvetni in kulturni obводи za strankarsko delovanje po koncu diktature niso bili več potrebni, se je močna stanovska organizacija pod katoliškim (tj. tudi strankinim) vplivom odlično vključevala v Koroščevo idejo o stanovskem parlamentarizmu. Ne more biti naključje, da je bil minister Anton Korošec boter nove društvene zastave z izvezenim Slomškovim portretom, ki so si jo katoliške hišne pomočnice priskrbele leta 1935 ob preimenovanju Zveze služkinj v Slomškovo družino.⁶⁰ Po koncu diktature je tako prizadevanja po močni organizaciji hišnih pomočnic treba razumeti tudi v smislu stanovskega organiziranja družbe.

⁵³ Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 271, 273, 275–277, 289.

⁵⁴ *Slovenska novejša zgodovina*, 361.

⁵⁵ Jugoslovanska radikalna zajednica, *Slovenec*, 4. 6. 1936, 1.

⁵⁶ Tešić, *Jugoslovanska radikalna zajednica*, 9, 31.

⁵⁷ Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature*, 51–53, 62.

⁵⁸ Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 268.

⁵⁹ Beseda našega voditelja, *Slovenec*, 12. 5. 1936, 1; Izkustvo demokracije, *Slovenec*, 11. 6. 1936, 13.

⁶⁰ Iz naše diaspore, *Slovenec*, 1. 1. 1936, 23.

Spomnimo, da se je Zveza služkinj v prvem členu svojih društvenih pravil deklarirala kot stanovska organizacija, v drugem pa kot društvo na krščanskih načelih.⁶¹

Sl. 2 - Anton Korošec (v ospredju) kot boter društvene zastave Slomškove družine (vir: Slovenec, 1. 1. 1936)

Vodstvo Slovenske ljudske stranke se med obema svetovnima vojnama kljub poudarkom o nujnosti ločevanja med institucijo Katoliške cerkve in strankino politično organizacijo trdno držalo katoliškega kulturnega programa, ki je stranki ob 96,6-odstotni pripadnosti Slovencev Rimskokatoliški cerkvi v multikonfesionalni državi zagotavljal večinski položaj v slovenskem političnem prostoru.⁶² Kot največja in najvplivnejša slovenska politična stranka je učinkovito črpala mobilizacijski potencial Katoliške cerkve, a je njeno vodstvo obenem naklonjenost cerkvenim interesom podrejalo lastnim strankarskim interesom. To je bilo vidno zlasti v času t. i. konkordatske krize, po sprejetju konkordata 25. julija 1935 oz. s poskusi njegovega ratificiranja v Narodni skupščini julija 1937. Vprašanje konkordata, natančneje vpliva Katoliške oz. Pravoslavne cerkve v državi, je bilo sicer najtesneje vezano na srbsko-hrvaški politični spor, Anton Korošec pa se kot član Stojadinovićeve vlade ni izrekel niti za konkordat niti proti njemu, saj v Jugoslovansko radikalno zajednico inkorporirana Slovenska ljudska stranka ni imela zadostnega političnega vpliva, da bi lahko spreminjala potek dogodkov.⁶³

Predstavnice slovenskih katoliških hišnih pomočnic v Beogradu so bile spomladi 1936 aktivne pri oblikovanju osnutka novega zakona za gospodinjsko osebje, v katerem so pogrešale določbo o prostem času za izpolnjevanje verskih dolžnosti ob

⁶¹ Kaj smo?, Naše ognjišče, september 1931, 3-4.

⁶² Statistički godišnjak, 50, 57.

⁶³ Ratej, Odenki politizacije Rimskokatoliške in Srbske pravoslavne cerkve, 35-52.

Sl. 3 - Slovenske hišne pomočnice, združene v Slomškovi družini s Tomažem Ulago in sestro Maristelo Kette (vir: Slovenec, 1. 1. 1936)

nedeljah in praznikih.⁶⁴ V tistem času so v Slomškovem domu vendarle dobile svoje stalnejše prostore.⁶⁵ Zvezo služkinj, ki je ob preimenovanju v Slomškovo družino leta 1935 postala pododsek slovenskega Prosvetnega društva, so pod svojo streho vzele mariborske Šolske sestre, ki so maja 1936 kupile tri manjše hiše in prostoren vrt v ulici Vojvode Milenka 46; leta 1938 so dokupile še sosednjo hišo. Do tedaj (od leta 1932) so lahko slovenske hišne pomočnice našle zavetišče med drugim v najetih prostorih Šolskih sester v Hadži Prodanovi ulici 19 in kasneje do odprtja Slomškovega doma na ulici dr. Köstnerja 18; za zavetišče je tedaj skrbela sestra Jakobina Vojč iz sestrinske skupnosti v Zemunu.⁶⁶

V Slomškovi družini organizirane hišne pomočnice so lahko v domu pod vodstvom sestre Maristele Kette, ki je bila zaslužna za nakup in ureditev doma, poceni prenočevale (leta 1938 je bilo oddanih 4.500 prenočišč, leta 1939 pa skoraj 6.000; naenkrat je lahko v domu bivalo do 12 deklet) in se prehranjevale, v domu pa je bil organiziran tudi strokovni pouk v gospodinjskih delih.⁶⁷ Statut Slomškovega doma je predstojnici nalagal skrb za moralno življenje varovank, za njihovo vzgojo v nacionalnem duhu in poduk v gospodinjskih delih. Predstojnica doma je lahko po lastni presoji in brez obrazložitve zavrnila prosilko za zavetišče, če je ocenila, da ni sposobna slediti pravilom zavetišča.⁶⁸

⁶⁴ Služkinje in božja zapoved, Slovenec, 3. 5. 1936, 11.

⁶⁵ Provincijalat šolskih sester v Ljubljani, arhiv mariborske province: Kupoprodajna pogodba za hiši v ulici Vojvode Milenka 46 in 48; Slomškov dom v Beogradu, Beograjski Slovenec, 1. 11. 1936, 4.

⁶⁶ Kodrič, Palac, *Šolske sestre*, 176.

⁶⁷ Rojs, Zorec, *Šolske sestre*, 220.

⁶⁸ Provincijalat Šolskih sester v Ljubljani, Arhiv mariborske province, fascikel 23,2: Slom-

Kot duhovni vodja hišnih pomočnic v Slomškovem domu je še naprej deloval Tomaž Ulaga, ki je v novoletnem intervjuju januarja 1934 v *Slovincu* med drugim povedal: »O naših dekletih, ki služijo v Belgradu, vedo nekateri le slabo povedati. Jaz pa vem precej dobrega. One so pokazale največje razumevanje, ko smo zbirali za poplavljenke. /.../ Mnoge garajo do 12 v noč in prispejo k rani službi božji, ker je le ta slovenska. /.../ Slovenija je veliko zahvalo dolžna častitim Šolskim sestram, ki se ob prevzemu tega zavetišča (tedaj na Hadži Prodanovi ulici 19, op. p.) niso ustrašile niti moralnih niti materialnih žrtev. Kdor ve, kaj se pravi potrpeti z živčno razdraženimi in tolažiti obupane, bo razumel.«⁶⁹

Sredi tridesetih let prejšnjega stoletja je bila slovenska služkinja v Beogradu tudi Terezija Mlinarič. Njenega imena najbrž ne bi bilo mogoče nikoli prebrati v časopisu, če ne bi bila na začetku junija 1936 lažje poškodovana v prometni nesreči, ki jo je povzročil industrialec Vojislav Nikolić in v kateri je umrl znani športnik Dragan Jovanović.⁷⁰ Ob utrinku iz preteklosti se kajpak vsiljujejo vprašanja, kdo je bila Terezija, koliko je bila stara, iz katerega slovenskega kraja je izvirala, iz katerega dela slovenskega prostora je prihajalo v Beograd največ mladih žensk? Za Beograd podatkov nisem zasledila, v srbskem Paraćinu, kjer je bilo prav tako veliko Slovencev, pa je bilo največ slovenskih hišnih pomočnic doma iz slovenske Prlekije.⁷¹

Leta 1936 se je v prostore Šolskih sester v Slomškov dom vselilo tudi katoliško usmerjeno društvo Slovencev v Beogradu – Prosветno društvo, ki je pred tem prav tako gostovalo na Krunski ulici. Društvo je med drugim razpolagalo s čitalnico in slovensko knjižnico, ki je bila ustanovljena v sodelovanju s Slomškovo družino (Zvezo služkinj). Za zagovor trditve o Koroščevem političnem interesu v društvu hišnih pomočnic ni nepomembno, da je knjižnico redno obiskoval in zalagal z novim gradivom tudi Anton Korošec.⁷²

V pregledu društvenega delovanja Slovencev v Beogradu, ki je bil objavljen v *Slovincu* na začetku leta 1939, je bilo med drugim zapisano, da so »nekatera pokvarjena slovenska dekleta zelo škodila ugledu slovenske služkinje« v Beogradu, zato se je zdel nadzor (katoliških institucij) nad njimi še bolj smiseln. Ob koncu tridesetih let 20. stoletja so bile katoliško usmerjene hišne pomočnice organizirane v Slomškovi družini pri Šolskih sestrah in v Marijini družbi pri slovenskih usmiljenkah, liberalno usmerjene pa je združevalo Slovensko žensko društvo.⁷³

Leta 1941 se je v beograjski Slomškov dom preselila celotna provincialna uprava mariborske province, saj je bilo v Sloveniji Kongregaciji s strani nemškega okupatorja odvzeto vse premoženje. V letih 1941 do 1943 je v Slomškovem domu

škov dom Beograd – statut, 30. 5. 1936.

⁶⁹ Iz življenja belgrajskih Slovencev, *Slovenec*, 1. 1. 1934, 5.

⁷⁰ Belgrajske vesti, *Slovenec*, 4. 6. 1936, 2.

⁷¹ Slovenci v Paraćinu, *Slovenec*, 9. 2. 1936, 6.

⁷² Belgrajski Slovenci in slovenska knjiga, *Slovenec*, 16. 2. 1936, 8; Slovenci v Belgradu in še dalje na jugu, *Slovenec* – novoletna priloga, 1. 1. 1939.

⁷³ Slovenci v Belgradu in še dalje na jugu, *Slovenec* – novoletna priloga, 1. 1. 1939.

Sl. 4 - Slomškov dom v Beogradu (vir: Slovenec, 1. 1. 1937)

deloval otroški vrtec za begunske otroke. Med vojno v letih 1941–1945 so Šolske sestre v njem nudile zavetišče beguncem in študentom. V bombardiranju Beograda je bila močno poškodovana tudi največja dvoriščna hiša na ulici Vojvode Milenka. Kljub temu je tam ostalo nekaj stanovalk, ki so kot upokojene hišne pomočnice v zgradbi prebivale še v osemdesetih letih prejšnjega stoletja.⁷⁴

Zbogom, edini!
 Služkinja sem in umrla bom.
 Tvoja druga ima mehke roke in svilen klobuk,
 moje roke razjedata soda in lug,
 ti imaš sabljo in zvezde –
 pa te je sram.

Nad mizo sveti luč na bel papir,
 sama je v kuhinji služkinja Mara,
 v posteljo se je vlegla ko vsak večer ...
 Zdaj spi ...
 Nobena gospa je več ne prebudi.⁷⁵

⁷⁴ Rojs, Zorec, *Šolske sestre*, 73–75, 220.

⁷⁵ Seliškar, *Poslednje pismo*, 455.

Viri in literatura

Arhivski viri

Nadškofijski arhiv Ljubljana, Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik.
Provincialat Šolskih sester v Ljubljani, Arhiv mariborske province, fascikel 23,2: Slomškov dom
Beograd – statut, 30. 5. 1936.

Arhivski tiskani viri

Naše ognjišče (1931), mesečnik Zveze služkinj v Beogradu.
Slovenec (1930–1940), uradno glasilo Slovenske ljudske stranke.
Beograjski Slovenec (1936–1938), glasilo društva Slovencev v Beogradu.
Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1931, Beograd, 1934.
Ustava Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1925.
Gabršček, Andrej, *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice*. Ljubljana: samozaložba, 1934.
Hus, Mara, *Njene službe; povest služkinje*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1933.
Seliškar, Tone, Pismo; služkinja piše svojemu fantu. *Ljubljanski zvon* 49/1, 1929, str. 66–67.
Seliškar, Tone, Poslednje pismo. *Ljubljanski zvon* 56/7, 1936, str. 454–455.
Žumer, Marija, *Sedemdeset dni v Glavnjači; opis osebnih doživetij*. Ljubljana: samozaložba, 1937.
Žvan, Bolče, *Slovenci v Beogradu; socialno kulturna slika*. Beograd: samozaložba, 1932.

Monografije

Gašparič, Jure, *SLS pod kraljevo diktaturo; diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*. Ljubljana: Modrijan, 2007.
Kodrič, Similjana in Palac, Natalija, *Šolske sestre sv. Frančiška Kristusa Kralja: zgodovina, poslanstvo, življenje*. Ljubljana: Delo, 1986.
Rojs, Leonita in Zorec, Avgušтина, *Šolske sestre sv. Frančiška – mariborska provinca; zgodovinski pogled na prehojeno pot*. Ljubljana: mariborska provinca šolskih sester, 1987.
Slovenska novejša zgodovina; Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992 (ur. Jasna Fischer itd.). Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
Stojadinović, Milan M., *Ni rat ni pakt; Jugoslavija između dva rata*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1970.
Stojkov, Todor, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*. Beograd: Prosveta, 1969.
Tešić, Dragan, *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935–1939*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1997.

Članki

Kroje, Monika, Nekaj utrinkov o društvu Slovencev »Sava« v Beogradu. *Traditiones* 39/1, 2010, str. 217–223.
Kržišnik – Bukić, Vera: Slovenci v Beogradu. *Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004, str. 546.
Ratej, Mateja, Avtonomistična ideja v Slovenski ljudski stranki v letih 1923–1929 in vprašanje dekoncentracije upravne oblasti v času vlade Antona Korošca. *Zgodovinski časopis*, 2006, št. 3/4, str. 375–395.
Ratej, Mateja, Odenki politizacije Rimskokatoliške in Srbske pravoslavne cerkve pri Slovenski ljudski in Narodni radikalni stranki med svetovnima vojnama. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2008, 48/2, str. 35–52.
Ravnik, Mojca, Nekaj pogledov v preteklost in sedanjost beograjskih Slovencev. *Traditiones* 39/1, 2010, str. 167–193.

SUMMARY

Slovene Maids in Belgrade under the Auspices of the Catholic Church and the (Dissolved) Slovene People's Party in the 1930s

Mateja Ratej

Upon the establishment of King's dictatorship on January 6, 1929, Prime Minister Živković by means of Protection of Public Safety and Order Act among other things banned political parties with religious or tribal characteristics. The Decree on dissolution of the Slovene People's Party was issued on January 22, 1929. The leader of the party Anton Korošec appealed to his followers to undergo a peaceful transition from the political to the cultural, economic and humanitarian sphere. The political context points to the role and aspirations of the Catholic Church and the (dissolved) Slovene People's Party as its extended arm in the sphere of politics in terms of organizing of maids that was strengthened and deepened in the 1930s in Belgrade in the scope of the Association of Maids (from mid-1930s onwards Slomšek's Family); one can assume that this was linked to the financial and personnel-related input of the (dissolved) Slovene People's Party. Pronounced concern of societies of Slovenes in Belgrade for the Slovene national substance set off complaints among Slovene liberal politicians about their separatist activities. According to newspaper estimates, 6,000 to 10,000 Slovenes lived in Belgrade prior to the beginning of World War II, 1,000 to 2,000 of them were female domestic servants. Church of Christ the King located at the address Krunska ulica was the meeting place of Slovenes in Belgrade. Chaplain Tomaž Ulaga acted as spiritual leader of Slovene maids in Belgrade in the 1930s. Anton Korošec was in 1935 the godfather of the flag belonging to the society Slomšek's Family and a regular visitor and a symbolic guardian of the society's library, which can be linked to his aspirations for the implementation of rank parliamentarism within Milan Stojadinović's government. From 1936 onwards, maids that were organised within the society Slomšek's Family had access to reasonably priced overnight accommodation, food and education at the Slomšek House, which was managed by Maristela Kette. Several residents, retired maids, lived there even in the eighties of the previous century.

ISSN 0350-5774

ZČ | Ljubljana | 68 | 2014 | št. 3–4 (150) | str. 257–544